Estd. 1994

ýý ãäìa'ãä ,ã½ãð¦ã½ã ,ãî¶ãì¦ãñ ýý

Sahyadri Parisar Shikshan Prasarak Mandal's

SHRI. MANOHAR HARI KHAPANE COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, PACHAL

At/Post – Raypatan, Tal – Rajapur, Dist – Ratnagiri – 416 704

First Time Affiliation No. AFF/Recog./5323 of 1994 Dated 18th October 1994

❖ Re-Accredited by NAAC with 'B' Grade ❖ Recognised under Section 2(f) & 12(b) of the UGC Act, 1956

❖ Best NSS Unit Award at University Level for the year 2017-2018 ❖ ISO 9001:2015 Certified

Principal Dr. M. A. Yellure
M.A., M.Phil, Ph.D. DIHT
Cell No. 9403392105, 9834468690

Telefax – 02353-299181
E-Mail – mhkcollegepachal@gmail.com
Web – www.khapnecollege.com

Permanent Affiliation No.
Aff-II./ICD/2015-2016/1121
dated 16th September 2015

3.3.2.1 Total number of books and chapters in edited volume/books published and papers in National and International conference proceedings year wise during the last five years.

INDEX

Sr no	Nameof theteacher	Title of the paper	Page no
1	Dr. Pramod Meshram	Dr Babasaheb Ambedkar : Shaikshanik krantitil dipstamb	01-04
2	Dr.Vikas Patil	karmayogini Jankibai Akka Shetye	05-09
3	Dr.Vikas Patil	Khatabandh Vaividhyapurna ani Aashaysampanna -	10-22
4	Dr.Manohar Kondagurle	Dr.B.R. Ambedkar : A Library Reader and Educationist	23-27
5	Dr.Manohar Kondagurle	karla hyden : A first Women librarian of library of congress	28-33
6	Dr. pramod Meshram	Dakshin Koknatil Dhammadhil Budhanmadhil Parivarthan	34-38
7	Dr. Ashok Patil	Swatantra Bhartatil Shetkari Chalval	39-45
8	Dr. Pramod Meshram	Hindi Katha me Kishan Vimarshe	46-54
9	Dr. Vikas Patil	Katharang: Aashayache navarang ulghadnara sangrha	55-67
10	Dr. Vikas Patil	Swatentra senani: Aba Narkar	68-71

Your Faithfully,

PRINCIPAL
SHRI MANOHAR HARI KHAPANE
COLLEGE OF ARTS & COM.PACHAL
A/P Raypatan,Tal- Rajapur,Dist- Ratnagiri

Principal

Scanned with OKEN Scanner

Estd. 1994

ýý äàÌâ²ää ,ä½äð¦ä½ä ,äÎ¶äi¦äñ ýý

Sahyadri Parisar Shikshan Prasarak Mandal's

SHRI. MANOHAR HARI KHAPANE COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, PACHAL

At/Post – Raypatan, Tal – Rajapur, Dist – Ratnagiri – 416 704

First Time Affiliation No. AFF/Recog./5323 of 1994 Dated 18th October 1994

❖ Re-Accredited by NAAC with 'B' Grade ❖ Recognised under Section 2(f) & 12(b) of the UGC Act, 1956

❖ Best NSS Unit Award at University Level for the year 2017-2018 ❖ ISO 9001:2015 Certified

Principal Dr. M. A. Yellure
M.A., M.Phil, Ph.D. DIHT
Cell No. 9403392105, 9834468690

Telefax – 02353-299181
E-Mail – mhkcollegepachal@gmail.com
Web – www.khapnecollege.com

Permanent Affiliation No.
Aff-II./ICD/2015-2016/1121
dated 16th September 2015

3.3.2.1 Total number of books and chapters in edited volumes/books published and papers in national / international conference proceeding year wise during last five years

YEAR 2019-20

Yours Faithfully

Principal

PRINCIPAL
SHRI MANOHAR HARI KHAPANE
COLLEGE OF ARTS & COM.PACHAL
A/P Raypatan,Tal- Rajapur,Dist- Ratnagiri

Scanned with OKEN Scanner

- Snehavardhan Prakashan : No. 1283
- *'Contribution of Educationist from Maharashtra of Global Level'*
  'Contribution of Padmavibhushan Shri Sharadchandraji Pawar in Various Fields'
- 'महाराष्ट्रातील शिक्षण महर्षींचे जागतिक स्तरावरील योगदान'
  'पद्मविभूषण मा. शरदचंद्रजी पवार यांचे विविध क्षेत्रातील योगदान'
  (समीक्षा - संदर्भ)
- **Publishers & Printers :**
  Dr. L. V. Tawre
  Snehavardhan, 863 Sadashiv Peth,
  Behind Mahatma Phule Sabhagruh,
  Pune - 411 030. India
  Office : (020) 2447 25 49 / 2443 69 61
  Mobile : 9423643131 / 9075081888
  Email : snehaltawre@gmail.com

- © **S.R.I.**

- **First Edition :** 12th December 2019
  21th International Interdisciplinary Conference, Pune
- **Cover By :** Santosh Ghongade
- **Type Setting :** Sunita Parnerkar
- **Printed By :** Smita Printers, Pune
- **ISBN** 978-93-87628-73-8
- **Pages : 80**
- **Price :** ₹ 100
  $ 2

महाराष्ट्राला कणखर नेतृत्व देणारे

आणि

भारतावर कर्तृत्वाची मोहोर उमटविणारे

माननीय नामदार शरदचंद्रजी पवार साहेब

यांच्या

जीवन कार्यकर्तृत्वाला

आदरपूर्वक सस्नेह अर्पण...

- डॉ. स्नेहल तावरे

- श्री. संतोष खांडगे

Scanned with OKEN Scanner

१०. शरद पवार यांचे शेती विषयक कार्य - काकासाहे[illegible]रे/ ४८

११. पद्मविभूषण मा. शरदचंद्रजी पवार यांचे विविध क्षेत्रातील योगदान

- ज्योती सचिन दुर्ग-भेगडे/५०

१२. पद्मविभूषण मा. शरदचंद्रजी पवार यांचे विविध क्षेत्रातील योगदान

- सौ. अनुराधा संभाजी हुलावळे / ५५

१३ शिक्षण महर्षी डॉ. भाऊसाहेब पंजाबराव देशमुख

- डॉ. मंदा माणिकराव नांदुरकर/ ५७

१४ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शैक्षणिक क्रांतीतील दिपस्तंभ - प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम/ ६१

14. Contribution of Hon. Sharadchandraji Pawar Saheb for Maharashtra Socio- Economic Development

- Mrs. Preeti Jangale/65

15. The Versetile Personality

- Rajendra Gulab Waje / 69

16. Contribution of Maharashtra's Educationist at Global Education

- Mrs. Renu Sharma / 73

17. Contribution of Sharad Pawar in various Fields **- Kajal Gaikwad/77**

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शैक्षणिक क्रांतीतील दिपस्तंभ

- प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम

प्रस्तावना :

भारतीय समाजात समताप्रविण परिवर्तन घडवून आणायचे असेल तर समाजातील सर्वांना शिक्षणाची दारे खुली केली पाहिजेत. समाजातील सर्व प्रकारच्या विषमता दूर करण्यासाठी व लोकशाही मूल्ये समाजात रूजविण्यासाठी शिक्षणाशिवाय दुसरा अन्य उपाय नाही. याची जाणीव समाजातील अनेक समतावादी विचारांच्या, समताप्रविण सामाजिक अग्रगण्य धुरीणांना झाली होती. ज्यामध्ये बुध्द, कबीर, संत तुकाराम, महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, राजश्री शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व कर्मवीर भाऊराव पाटील इत्यादी प्रमुख कार्यप्रविण शैक्षणिक क्रांतीच्या दीपस्तंभांना मानाचे स्थान द्यावे लागेल. यात अजिबात दुमत नाही.

बुद्धांनी ज्ञानाला 'प्रकाश' असे संबोधिले. म्हणूनच त्यांनी शिक्षणाला अधिक महत्व दिले. अनेकांनी सामाजिक व शैक्षिणक कार्यात आपल्या कार्यकर्तृत्वाचा ठसा उमटवला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तर 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' हा मूलमंत्र देऊन कृतिशील शैक्षणिक कार्याची आखणी करून त्याची अंमलबजावणही केली.

१) समाजाच्या परिवर्तनासाठी शिक्षणाचे महत्व

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या आयुष्यात भगवान बुद्ध, संत कबीर व महात्मा फुले यांना गुरू मानले होते. बुद्धांच्या काळापासून भारतीय समाजात शैक्षणिक क्रांतीची सुरूवात झाल्याचे दिसून येते. बुद्धांच्या काळात देखील सर्वांना ज्ञानार्जन करण्याचा अधिकार नव्हता. हा अधिकार फक्त समाजात उच्चभ्रू वर्गाकडेच होता. विशेष महत्वाचे म्हणजे ब्राम्हण, क्षत्रीय व वैश्य वर्गातील स्त्रीयांना देखील शिक्षणाचा अधिकार नव्हता. शिक्षणाबाबत ब्राम्हणी धर्मातील या विषम सिद्धांताला बुद्धांनी प्रखर विरोध केला असल्याचे दिसून येते. 'पूर्वी

Scanned with OKEN Scanner

फक्त ब्राम्हण जात विद्या घेत होती. आम्हाला विद्या शिकता येत नाही. आम्हाला विद्या शिकण्याची इच्छा होती, पण ती आम्हाला ब्राम्हणांनी घेऊ दिली नाही. परंतु भगवान बुद्धाने हा दंडक मोडला.'१ समाजातील सर्वांनाच शिक्षणाचा अधिकार मिळाला पाहिजे असे स्पष्ट मत बुद्धांचे होते. म्हणूनच बुद्धांनी कोणताही जातीभेद न पाळता सर्वांनाच ज्ञान दिले.

पृथ्वीवर जन्मलेल्या सर्वच मानवी समूहाला शिक्षणाची आवश्यकता आहे. त्यांच्या परीवर्तनासाठी प्रत्येक व्यक्तीला ज्ञान घेण्याचा हक्क आहे. शिक्षण ही कुणाची एकाची मक्तेदारी नाही. अशा प्रकारचा सिद्धांत बुद्धांनी मांडला होता. त्यामुळे बौद्ध धम्मातील भिक्खू हे प्रज्ञावंत असल्याचे दिसून येते. धम्माने प्रेरीत झालेल्या बौद्ध भिक्खू संघांनी त्या काळात जागतिक दर्जाची अनेक मोठमोठी विद्यापिठे निर्माण केली होती. ज्यामध्ये तक्षशिला, नालंदा, नागार्जून, विक्रमशिला, उदंतपूरी, रत्नागिरी इत्यादी मोठमोठी विद्यापिठे निर्माण केली होती. त्यामुळे प्राचीन काळात शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजात जागृती निर्माण करण्याचे बौद्ध धम्माचे योगदान महत्वपूर्ण आहे, आणि म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, 'मानवाच्या विवेकबुद्धीला केवळ बुद्धाने आवाहन केले आहे.'२

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे दुसरे गुरू संत कबीर यांनी समाजातील सर्वांना इतरांप्रमाणे शिक्षण मिळावे यासाठी आपल्या दोह्यातून समाजाला क्रांतिप्रविण शैक्षणिक मार्ग सांगितले. ते म्हणतात,

'पोथी पढी पढी जग मऊआ पंडित भया न कोई।
ढाँई अक्षर प्रेम का पढे सो पंडित होई।'३

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तिसरे गुरू जोतीराव फुले होत. ज्यांनी शिक्षण नसल्यामुळे समाजाची अधोगती झाली असे सांगितले. शिक्षणाचे महत्व सांगताना जोतिबा फुले म्हणतात की,

'विद्येविना मती गेली,
मतीविना नीती गेली,
नीतिविना गती गेली,
गतिविना वित्त गेले,
वित्ताविना शुद्र खचले,
इतके सारे अनर्थ, एका अविद्येने केले।'४

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक योगदान :

शिक्षणाचे महत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ओळखले होते. समाजात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी ते महत्वाचे शस्त्र आहे. म्हणूनच ते म्हणतात की, 'शिक्षणाशिवाय समाजाला तरणोपाय नाही.' १९४६ साली त्यांनी पिपल्स

एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करून मुंबई येथे 'सिद्धार्थ कॉलेज ऑफ लॉ' आणि 'सिद्धार्थ कॉलेज ऑफ कॉमर्स आणि इकॉनॉमिक्स' अशी दोन महाविद्यालये सुरू केली. याच सोसायटीमार्फत 'मिलिंद महाविद्यालया'ची स्थापना १९५० साली औरंगाबाद येथे केली. या परिसराला नागसेन परिसर असे नाव दिले. मिलिंद हे नाव औरंगाबादच्या महाविद्यालयाला का दिले हे सांगताना स्वत:हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, 'बौद्धधम्माशी सलग्न असलेले 'मिलिंद' हे नाव महाविद्यालयास देण्याचे दुसरे कारण असे की, विद्या ही अन्नासारखी सर्व मनुष्यास आवश्यक आहे. प्रत्येकाला तिचा लाभ झाला पाहिजे. हा उद्दात विचार पहिल्यांदा उद्घोषित केला असेल तर तो भगवान बुद्धानेच. तेव्हा ज्या असंख्य लोकांना कैक शतके अज्ञानात दडपून ठेवण्यात आले. त्यांना सुविद्य बनविण्याचा प्रारंभ करताना बुद्धाचे अथवा त्याच्या शिष्याचे नाव आठवावे हे स्वाभाविकच आहे.'५

१९४६ साली मुंबई येथे स्थापन केलेल्या महाविद्यालयाला सिद्धार्थ हे बुध्दांचे आधीचे नाव त्यांनी का दिले असावे याचे कारण मूळातच हे आहे की, 'प्राचीन काळात बुद्धांनी शैक्षणिक क्रांतीची सुरूवात केली होती.'

अनेक समाजाच्या प्रगतीसाठी अस्पृश्यांतील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महाविद्यालयाच्या निर्मितीतून खऱ्या अर्थाने शैक्षणिक क्रांतीला सुरूवात केली होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या लाखो अनुयायांना १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी बौद्ध धम्माची दीक्षा देऊन अस्पृश्यता एका झटक्यात टाकून दिली. बौद्ध झालेल्या समाजाने शिक्षणाची कास धरली व केंद्र शासनाच्या, राज्य शासनाच्या अनेक महत्वपूर्ण जागा त्यांनी आपल्या बुद्धीने मिळविल्या.

बौद्ध झालेल्या अनुयायावचे साक्षरतेचे प्रमाण १९६१ साली १५.६९ टक्के होते, मात्र २००१ च्या जनगणनेनुसार त्यांचे शिक्षणाचे प्रमाण ७२.७ टक्के एवढे वाढले असल्याचे दिसून येते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणाचे मूलमंत्र समाजाला देऊन त्यांच्या प्रगतीसाठी पी.इ.एस. सोसायटीची स्थापना केली. परंतु काही लोक असे म्हणतात की, मागासवर्गीयांना शैक्षणिक सवलती मिळाल्यामुळे हे लोक शिकू लागले, परंतु त्यांचे मत योग्य नाही. भारतात अनेक मागासवर्गीय जाती आहेत. त्यांना शिक्षण घेण्याची मनाई नाही. त्यांनाही अनेक सवलती मिळतात. परंतु बौद्धांशिवाय अनेक मागासवर्गीय समाजाची प्रगती झाली नाही. यासंबंधी अनेक प्रकारची उदासिनता त्याच्यांत आहे. परंतु शिक्षणासंबंधी बौद्ध समाज अधिक जागृत असल्याचे दिसून येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेल्या मूलमंत्रामुळेच बौद्ध समाज अधिक प्रमाणात शिक्षणाकडे वळला आहे ही गोष्ट अत्यंत महत्वाची आहे.

शिक्षणामुळे नवनवीन ज्ञानाच्या कक्षा रूंदावत असल्याने अनेक साधनांचा उपयोग केल्यामुळे, नवनवीन पुस्तकांची, नवीन ज्ञानाची निर्मिती होत आहे. थोडक्यात असे की, पुस्तकी ज्ञानामध्ये या समाजाने क्रांती केली आहे. त्यामुळे अनेक महत्वाच्या ठिकाणाहून पन्नास कोटीपर्यंत पुस्तकांची विक्री होत आहे. शिक्षणामुळे माणूस निबुद्ध बनतो. या संबंधी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, 'उपासमारीने शरीराचे पोष कमी झाल्यास माणूस हीनबल होऊन अल्पायुषी होतो. तसेच शिक्षणा अभावी तो निर्बद्ध झाल्यास जिवंतपणी दुसऱ्याचा गुलाम होतो. अर्थात, मुलाच्या शरीराची आणि बुद्धीची शक्य तेवढी चांगली जोपासना करणे प्रत्येक आईबापाचे कर्तव्य आहे.'६ हे आपल्या उद्धारकर्त्यांचे मत बौद्ध समाजाने स्विकारल्यामुळेच जागतिक दृष्टीकोनातून जीवनाच्या सर्वांगिण अंगात बदल घडून आला आहे.

शिक्षणामुळेच व्यक्तींचे विचार बदलण्यास सुरूवात होते. याची जाणीव निर्माण झाल्यामुळेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्थापन केलेल्या महाविद्यालयातून लाखो लोकांनी शिक्षण घेऊन अत्यंत महत्वपूर्णरीत्या स्वत:मध्ये बदल घडवून आणला आहे.

सारांश :

प्राचीन काळापासून ज्या समाजाला शिक्षणाची बंदी होती त्या समाजाच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आधुनिक काळात महाविद्यालयाची स्थापना करून शैक्षणिक कार्यात, समाजाच्या प्रगतीसाठी महत्वपूर्ण योगदान केले. त्यामुळेच शैक्षणिक क्षेत्रातील त्यांचे कार्य समाजाच्या उद्धारासाठी दिपस्तंभासारखे उभे असल्याचे दिसून येते.

ॐॐ

संदर्भ ग्रंथ :

१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड-१८, भाग-१, उच्च आणि तंत्र विभाग, महाराष्ट्र शासन मुंबई, २००२, पृ.५२३
२) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड-१८, भाग-३, उच्च आणि तंत्र विभाग, महाराष्ट्र शासन मुंबई
३) डॉ. रघुवंशी, 'कबीर एक नई दृष्टी, लोकभारती प्रकाशन', ईलहाबाद, पृ. ४३
४) य. दि. फडके (संपा.), 'महात्मा फुले समग्र वाडमय', महाराष्ट्र साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, पाचवी आवृत्ती, १९९१, पृ. २४३
५) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषण खंड-३, पूर्वोक्त पृ.४५७
६) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, 'बहिष्कृत भारत आणि मूकनायक', महाराष्ट्र शासन मुंबई, पृ.६६

IQAC - Coordinator
Shri- M. H. Khapane College of Arts & Commerce, Pachal

PRINCIPAL
SHRI MANOHAR HARI KHAPANE COLLEGE OF ARTS & COM.PACHAL
A/P Raypatan,Tal- Rajapur,Dist- Ratnagiri

Scanned with OKEN Scanner

- स्नेहवर्धन प्रकाशन : क्र. १३०२
- देश आणि विदेशातील विविध क्षेत्रातील स्त्री कर्तृत्वाचे योगदान
  भाग - ३
  (समीक्षा - संदर्भ)
- प्रकाशक आणि मुद्रक
  डॉ. एल.व्ही. तावरे
  स्नेहवर्धन, ८६३ सदाशिव पेठ,
  महात्मा फुले सभागृहामागे, पुणे ४११ ०३०
  स्थिरसंवाद: (०२०) २४४७ २५ ४९ /२४४ ३६ ९६१
  भ्रमणसंवाद : ९४२३६४३१३१/९०७५०८१८८८
  ईमेल : snehaltawre@gmail.com
- मुखपृष्ठ : संतोष धोंगडे

- © S.R. I.

- प्रथमावृत्ती : १५ डिसेंबर २०१९
  २२ वी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे
- अक्षरजुळणी : सुनीता पारनेरकर, पुणे
- मुद्रणस्थळ : स्मिता प्रिंटिंग प्रेस, पुणे
- ISBN 978-93-87628-75-5
- पृष्ठसंख्या : १८१
- मूल्य : ₹ २५०
  -$ 3

विश्वाची मूलाधार असलेल्या,

कोणत्याही परिस्थितीला खंबीरपणे

तोंड देणाऱ्या, अष्टावधानी असलेल्या

समस्त स्त्री शक्तीला

आदरपूर्वक सस्नेह अर्पण...

- डॉ.स्नेहल तावरे
- डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे
- डॉ. संजय नगरकर
- डॉ. सविता पाटील

Scanned with OKEN Scanner

११. अहिल्याबाई होळकर यांचे योगदान - प्रा. कल्पना रोकडे ..४६
१२. कर्तृत्ववान महिला : सावित्रीबाई फुले - प्रा. नंदकुमार उदार ..५०
१३. रझिया सुलतान - प्रा. सुनीता भोसले ..५३
१४. महाभारतकालीन शकुंतलेचा आदर्श - प्रा. दिलीप कोने ..५७
१५. भारतीय स्त्री इतिहासकार : रोमिला थापर - प्रा. सविता वीर ..६१
१६. जागतिक आयटी क्षेत्रातील सामाजिक महिलांचे जीवनातील योगदान - प्रा.मयूर माळी ..६५
१७. क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले : सामाजिक दृष्टिकोनातून अवलोकन - प्रा. विलास नाबदे ..६९
१८. इंदिरा गांधींचे भारतीय शेतीसाठीचे योगदान - प्रा.रमेश थोरात ..७३
१९. भारतीय आयटी क्षेत्रातील महिलांचे सामाजिक जीवनातील योगदान - प्रा.गौरी पवार ..७७
२०. महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेत स्त्रियांचे योगदान - प्रा.संदीप नन्नावरे ..८०
२१. सुनीता अरळीकर यांचे सामाजिक आणि वाङ्मयीन योगदान - प्रा. महादेवी धारक ..८४
२२. विज्ञान जगतातील आदर्श स्त्री - डॉ. रोझलिंड फ्रँकलिन - प्रा. योगेश्री कोकरे ..८८
२३. क्रांतिज्योती सावित्रीबाई रोडे यांचे शैक्षणिक कार्याचा अभ्यास - प्रा.विकास टकले ..९२
२४. मिसेस फरार यांचे स्त्री सुधारणा विषयक कार्य - प्रा. अमोल बोत्रे ..९६
२५. शास्त्रीय संगीत क्षेत्रातील गोमंतकीय स्त्रियांचे योगदान - प्रा. विनायक बापट ..९९
२६. गोवा मुक्तिसंग्रामात शारदाताई सावईकर व सिंधुताई देशपांडे यांचे योगदान - प्रा.स्नेहा जांबोटकर ..१०३
२७. शीला नाईक कोळंबकर आणि डॉ.जयंती नाईक यांचे कोंकणी साहित्य क्षेत्रातील योगदान - प्रा.विदिता महाले ..१०७
२८. स्त्री समाजसुधारक ताराबाई शिंदे - प्रा. रघुनाथ घाडगे ..१११
२९. भारतीय महिला क्रिकेट मधील चमकता तारा : मिताली राज - प्रा. एकनाथ झावरे ..११४
३०. व्रतस्थ कर्मयोगिनी : राजमाता अहिल्याबाई होळकर - डॉ.अरुण कोळेकर ..११८
३१. समाजसुधारक : रमाबाई रानडे यांचे महिलांच्या हक्कांसाठीचे योगदान - प्रा.आसावरी शेवाळे ..१२२
३२. स्त्री शिक्षणाची क्रांतिज्योती : सावित्रीबाई ज्योतिराव फुले - प्रा.प्रदीप एडके ..१२६
३३. बहिणाबाईंची कविता - प्रा. विलास सुर्वे ..१३०
३४. बहिणाबाईंचे मराठी साहित्यातील योगदान - प्रा. लक्ष्मी पवार ..१३३
३५. नजुबाई गावित यांचे आदिवासी क्षेत्रातील योगदान - प्रा.निलेश लंगोटे ..१३७
३६. कर्मयोगिनी जानकीबाई तथा आक्का शेटये - डॉ. विकास पाटील ..१४१
३७. आदिवासींची सेवा करणाऱ्या सेवाव्रती : डॉ. राणी बंग - प्रा.विशाखा हेंद्रे ..१४५
३८. राजमाता अहिल्याबाई होळकरांचे सामाजिक-धार्मिक योगदान - प्रा.पोपट झोंबाडे ..१४९
३९. समाजाभिमुख कार्यकर्ती : निरूपमाताई - प्रा. श्रेया चौधरी ..१५३
४०. संत वाटिकेतील जाईची वेल : संत जनाबाई - प्रा.दादा साठे ..१५७
४१. महाराष्ट्रातील कृषिक्षेत्रात महिलांचे योगदान : एक अभ्यास - प्रा. तुकाराम आघाव ..१६१

पाचल

Scanned with OKEN Scanner

४२. आद्य क्रांतिकारी चळवळीच्या पहिल्या स्त्री जनक महिला 'मादाम भिकाजी रुस्तम कामा' - प्रा.चारुशीला लोखंडे ..१६५
४३. श्रीमती इंदिरा गांधी यांची भारताच्या आर्थिक विकासात भूमिका - प्रा.अनिल कांबळे ..१६९
४४. पंडिता रमाबाई यांचे स्त्रियांच्या उद्धारासाठी कार्य - प्रा. मिलिंद घाडगे ..१७३
४५. महाराष्ट्रातील दिव्यांग सक्षमीकरणासाठी नसीमा हुरजुक यांचे योगदान - प्रा. वाल्मिक कीर्तीकर..१७६
४६. मातोश्री विमलाबाई पंजाबराव देशमुख एक समर्पित जीवन - डॉ मंदा नांदुरकर ..१८०

कर्मयोगिनी जानकीबाई तथा आक्का शेटये

- डॉ. विकास पाटील

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात भारतात अनेक समाजसुधारकांनी समाज-सुधारणेचे काम केले. या समाजसुधारकांच्या खांद्याला खांदा लावून काही महिलांनीही समाजसुधारणेचे कार्य केले. क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे नाव यामध्ये अग्रक्रमाने घ्यावे लागेल. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात स्त्रियांच्या उद्धाराचे कार्य मोठ्या प्रमाणात सुरू होते. पुरुषांबरोबरच अनेक स्त्रिया या कार्यात सहभागी होत्या.या कार्यात हिरारीने सहभागी होणा-या पुरुषांबरोबरच स्त्रियांचीही इतिहासाने दखल घेतली. ग्रामीण भागात समर्पण भावनेने काम करणा-या स्त्रियांची मात्र इतिहासात ना दखल घेतली गेली, ना त्यांच्या वाट्याला कोणतेही मानसन्मान आले. असेच मोठे समाजकार्य करून सगळ्या मानसन्मानापासून वंचित राहिलेले नाव म्हणजेच जानकीबाई शेटये उर्फ आक्का.

जानकीबाई शेटये उर्फ आक्का या फक्त स्वातंत्र्य सैनिकच नव्हत्या तर त्यांचे समग्र जीवन सेवाभावी वृत्तीने समाजाला अर्पण केले होते.

बालपन व विवाह :

श्रीमती जानकीबाई तथा आक्का शेटये या थोर स्वातंत्र्यसैनिक व सुप्रसिद्ध समाजवादी कार्यकर्ते श्री. आबा नारकर यांच्या मोठ्या भगिनी होत. आक्कांसह पाच बहिणी व दोन भाऊ असा त्याचा मोठा परिवार होता. आक्कांचा जन्म १९०२ मध्ये सह्याद्रीच्या कुशीतील पाचल गावी झाला. त्यांचे वडील बाळकृष्ण नारकर हे एक प्रतिष्ठित सत्प्रवृत्तीचे व्यापारी होते. त्यांचे खूप मोठे एकत्र कुटुंब होते. त्या काळात मुलींच्या शिक्षणाची कल्पना रुजली नसल्याने आक्का निरक्षरच राहिल्या. तत्कालीन रितीरिवाजाप्रमाणे आक्कांचा विवाह त्यांच्या बालपणीच म्हणजे वयाच्या १०-१२ व्या वर्षी लावून दिला. दुर्देवाने आक्कांना वैधव्य आले. वाकेड येथील श्री. गंगाराम शेटये हे त्यांचे पती. लग्नानंतर ८-९ वर्षातच गेल्याने घरी सधनता असूनही आक्कांचा सासुरवासाला सुरू झाला. शेवटी या सासुरवासाला कंटाळून आक्का माहेरी पाचलला आल्या. आपण स्वावलंबी असावे म्हणून त्या मुंबईला चुलत्याकडे विड्या वळण्याचे काम करू लागल्या. येथे त्यांनी स्वतःला धार्मिक कार्यात गुंतवून ठेवण्याचा प्रयत्न केला. अध्यात्माकडे

ओढा लावून घेतला. कुशाग्र बुद्धी, समाजसेवेची असणारी आवड त्यांना स्वस्थ बसू देईना. पुढे त्यांचे बंधू स्वातंत्र्य चळवळीचे लोण पाचलला घेऊन आले. आबा बनारसहून स्वातंत्र्यचळवळीत सहभागी होण्यासाठी पाचलला आलेत. पाचलला त्यांनी गावातील मुलांना आश्रमीय शिक्षण देण्यासाठी आनंदमठ नावाचे वसतिगृह काढले. आबांनी आक्काला या विद्यार्थ्यांची काळजी घेण्यासाठी या वसतिगृहात आणले. तेथून त्याच्या विचारातही बदल होऊ लागला.

अप्पासाहेब पटवर्धनांचा सहवास व शिक्षण :

सुरवातीच्या काळात आक्का या कर्मठ विचारांच्या होत्या. त्यांचे बंधू आबा नारकर यांचा चाललेला समानतेचा लढा पाहून त्या बदलत गेल्या. पुढे काही दिवस आबांनी आक्काला कोकणचे गांधी म्हणून ओळखले जाणारे अप्पासाहेब पटवर्धन याचेकडे पाठविले अप्पांनी त्यांना लिहायला व वाचायला शिकवले. तेथे गांधी विचारांचा प्रभाव आक्कांवर पडला. स्वयंभू , स्वतंत्र विचार करणारी अक्का येथे घडत गेली. आश्रमातील अनेक कार्यकर्त्यांचे विचार, भाषणे, त्याची समाजकार्याची गोडी, सामाजिक व राजकीय विचारांची बैठक याचा आक्कांवर खूप मोठा प्रभाव पडला. पुढे अप्पासाहेब पटवर्धन यांची आई आजारी पडल्यावर अप्पासाहेबांनी आक्काला बोलावून घेतले. आक्कांनी त्यांची शुश्रुषा उत्तम प्रकारे केली.

सत्याग्रहात सहभाग :

याच काळात रत्नागिरी जिल्ह्यात सुरू असलेल्या स्वातंत्र्य लढ्यात अप्पासाहेब पटवर्धन यांच्या विचाराने अनेक स्त्रिया सहभागी झाल्या होत्या. १९४२ च्या आंदोलनात पाचल परिसरातील आबा नारकर व त्यांच्या सहका-यांनी भूमिगत राहून खूप मोठे आंदोलन सुरू केले होते. आक्कांनी या चळवळीत सक्रीय सहभाग घेतला होता . पोलिसांच्या धाडीला निर्भयतेने तोंड देण्याचे शिक्षण स्त्रियांना आक्कांनी दिले. पुढे वाकेड येथील दारूच्या गुत्यावर पिकेटिंग करून त्यांनी सत्याग्रह केला. त्यात त्यांना चार महिन्याची शिक्षा झाली. तुरुंगातून बाहेर आल्यावर आक्का गावोगावी फिरून चळवळीचे महत्त्व पटवून देत होत्या.

सासवडच्या कस्तुरबा केंद्रात नर्सिंगचे शिक्षण :

स्वयंभू, स्वतंत्र विचारांच्या आक्कांना अप्पासाहेब पटवर्धन यांनी पुणे जिल्ह्यातील सासवड येथे कस्तुरबा ट्रस्टच्या प्रशिक्षण केंद्रात नर्सिंगचे शिक्षण घेण्यासाठी पाठविले. तेथे प्रवेश घेणा-या स्त्रिया शिक्षित होत्या. अशिक्षित आक्कांना प्रवेश नाकारला गेला. त्यावेळी अप्पांच्या शिफारसीने आक्कांना प्रवेश मिळाला. यासंबंधी माहिती देताना 'सहयगिरीतील गांधी' या आबा नारकर यांच्या चरित्र ग्रंथात स्नेहल नेने म्हणतात, खरे तर या प्रशिक्षणास आलेल्या सर्व स्त्रिया शिक्षित होत्या काही तर पदवीधर होत्या. तशी अटच होती. पण पु. अप्पासाहेब

पटवर्धनांनी 'सनदला पदवीची गरज नाही' असे सांगून माणिकताई पटवर्धन, प्रेमाताई कंटक यांना पत्र लिहिले व आक्कांना प्रवेश मिळाला.[१] नेनेंच्या मते आक्कांना या प्रशिक्षणासाठी अप्पासाहेबांचीच मदत झाली. अप्पासाहेबांनी आक्कांच्या मनातील सेवा वृत्ती, समाजाप्रतीची तळमळ पाहिली होती. म्हणूनच त्यांनी आक्कांना या विद्यालयात प्रवेश मिळवून दिला. सासवड येथे आक्कांनी सेवेचे साधन म्हणून नर्सिंगचे शिक्षण पूर्ण केले व भिलवडी येथे त्यांनी काही दिवस काम केले. १९४८ मध्ये त्या पुन्हा पाचलला आल्या .

यशस्वी परिचारिका म्हणून कार्याला सुरुवात व मानव सेवेचा आरंभ :

१९४८ मध्ये पाचल परिसर म्हणजे खूपच दुर्गम व सोयी, सुविधापासून वंचित आसलेला मागास प्रदेश म्हणून ओळखला जात होता. आजही या परिसरातील वाडीवस्तीवर म्हणावे असे परिपूर्ण रस्ते पहायला मिळत नाहीत. त्या काळात ना रस्त्यांची सुविधा ना नदी ओढ्यावर पूल अशी स्थिति होती. नेहमीच पाचवीला पुजलेले दारिद्र्य आणि हाताला काम नाही. अशी स्थिति त्यामुळे घरचा पुरुष मुंबईला असे. आशा या काळात पाचल येथे आक्कांनी १९४८ मध्ये कस्तुरबा केंद्र सुरू केले. या क्रेंद्रा मार्फत पाचल पंचक्रोशीतील लोकांना आरोग्याच्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या गेल्या. या काळात आक्कांनी अनेक महिलांना पुनर्जन्म दिला. अनेक बाळंतपणात अडलेल्या स्त्रियांची आक्कांनी योग्य प्रकारे सोडवणूक केली. बौद्ध, मुसलमान, धनगर, गरीब--श्रीमंत असा कोणताही भेदभाव तिने केला नाही. ऊन, वारा, पाऊस या कशाचीही पर्वा न करता ती या स्त्रियांच्या सोडवणुकीसाठी हजर व्हायची. अनेक स्त्रियांचे प्राण या कर्मयोगिनीने वाचवले. कोणत्याही वाहतुकीच्या सुविधा नसताना प्रसंगी बैलगाडीतून, अनेक वेळा मैलोन मैल अंतर चालत पार करून अनेक स्त्रियांच्या संकटात देवदूत म्हणून धावून आली. एक वेळ तर प्रचंड पाऊस पडत होता. पाचल लगत असणा-या तळवडे गावी एक महिला बाळंतपणात आडली होती. ती मरण यातना भोगत अखेरच्या घटका मोजत होती. पाचल आणि तळवडेच्या मध्ये असणा-या अर्जुना नदीने उग्ररूप धारण केले होते. अर्जुनेच्या दुथडी वाहणा-या त्या पात्रात उतरणे म्हणजे राजापूरच्या खाडीत जाऊन अरबी समुद्राला मिळणे असे होते. यावेळी पाचलला चवंडे नावाचा तरुण पट्टीचा पोहणारा होता. दोन्ही काठावर लोक श्वास रोखून उभे होते. आक्काला मरणासन्न स्थितीत असणारी ती स्त्री दिसत होती. आक्काने आपल्या प्राणाची पर्वा केली नाही. ती चवंडेच्या पाठुंगळी बसली. चवंडे महापुरात उतरला आणि लोकांच्या काळजाचा ठोका चुकला. श्वास रोखून धरले प्रवाहाबरोबर चवंडे ही जात होता. कधी चवंडेचे तर कधी आक्कांचे डोके वर दिसत होते. चवंडेने अर्जुनेच्या पाण्याचा तो वेगवान प्रवाह कापत आक्कांना पैलतीरावर नेले आक्काने त्याच अवस्थेत त्या आडलेल्या स्त्रीचे घर चालत गाठले त्या स्त्रीचे प्राण वाचवले.

Scanned with OKEN Scanner

मानवतेचा वसा आणि वारसा घेऊन आक्का अखेर पर्यंत अशा आडलेल्या स्त्रियांचे बाळंतपण करत राहिली. धनगरांच्या पाड्यावर अनेक किलोमीटर ती चालत गेली. महिला, लहान मुले, घरातील आजारी माणसांनवर उपचार करत राहिली. ब-याच वेळा तेथील परिस्थिती पाहून आपल्याच घरातील अन्न धान्य, कपडे या गोरगरीब स्त्रियांना ती देत होती. आयुष्याची २८ वर्ष आक्कांनी अशी या पाचल पंचक्रोशीत विनामूल्य आरोग्य सेवा दिली. जातपात, धर्म न पाहता विशाल मानवतेच्या दृष्टिकोनातून त्यांनी सेवा केली.

आक्काविषयी या परिसरातील थोर विचारवंत चंद्रकांत देशपांडे 'तुला दंडवत सुंदरक्का' या आक्काचा स्मृती ग्रंथात म्हणतात, तिच्या हृदयातील मातृभावना मात्र सदैव जागृत ठेवली होती. आणि ते मातृत्व तिने वैयक्तिक न ठेवता व्यापक आणि सार्वजनिक केलं होतं. आता परिसरातील भगिनी तिच्या मुली होत्या आणि पुरुष तिचे पुत्र यांचे भावनेने आक्का अखेरपर्यंत कार्यरत राहिली. आपलीच मुले, मुली तिने सर्वांना मानल्याने तिच्या मनात कधीही संकोच आला नाही. सर्वांवर तिने प्रेमाना उपचार केले.

महिला सबलीकरणाचे कार्य :

आक्कांना स्त्रियांविषयी प्रचंड आत्मियता होती. त्यांनी महिलाना एकत्र करण्यासाठी १९४३ मध्ये महिला मंडळ काढले. यामध्ये सहभागी असणा-या महिलांना त्यांनी अल्पबचत खाते उघडायला लावून काटकसर व बचतीचे धडे दिलेत. कस्तुरबा केंद्रात २-३ शिलाई मशीन होत्या. त्यांचा उपयोग करून महिलांना शिलाईचे शास्त्रशुद्ध शिक्षण दिले. महिला मंडळात सहभोजनाचा कार्यक्रम आयोजित करून सर्व महिलांना जातिधर्माच्या चौकटीबाहेर पडण्यास प्रवृत्त केले. स्त्री शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले.

असे हे आक्कांचे व्यक्तिमत्त्व कोकणातील फणसासारखे वरून बोलणे खडबडीत, परंतु आतून मानवतेचा ओलावा असणारे. आपल्या सेवावृत्तीने व स्वतंत्र विचारांनी पाचल परिसर दीपवून टाकणा-या आक्कांच्या नशिबी मात्र मान-सन्मान आले नाहीत. त्यांच्या या कार्याची साक्ष देणारे एखादे स्मारक ही आज पाचल परिसरात नाही. अशा या असामान्य कर्तृत्वाच्या जगावेगळ्या आक्कांचे दर्शन घडविण्याचा माझा हा अल्पसा प्रयत्न.

ᘓᘓ

संदर्भ ग्रंथ :

१. सह्यगिरीतील गांधी :- स्नेहल नेने, आबा नारकर स्मृती प्रकाशन २२ डिसेंबर २०१३ पान नं. ९८-९९.

२. तुला दंडवत, सुंदराक्का संपादिका- शांता नारकर, प्रा. शांता सहस्रबुद्धे प्रथम आवृत्ती पान नं. ७३.

३. सह्यगिरी वार्षिक अंक २०११--१२.

IQAC - Coordinator
Shri- M. H. Khapane College of
Arts & Commerce, Pachal

PRINCIPAL
SHRI MANOHAR HARI KHAPANE
COLLEGE OF ARTS & COM.PACHAL
A/P Raypatan,Tal- Rajapur,Dist- Ratnagiri

Scanned with OKEN Scanner

Sahityaband/ Smiksha
Editor : Dr. Satish kamat

साहित्यबंध
संपादक : डॉ. सतीश कामत

• © सर्व हक्क सुरक्षित

• प्रकाशक :
सुमती लांडे
शब्दालय प्रकाशन
पोस्ट बॉक्स नं. १०, वॉर्ड नं. ७
श्रीरामपूर - ४१३ ७०९
मोबाईल- ९८२२००८७९६, ९८२२५२५४४४

• मुखपृष्ठ रचना : शाल्मल

• प्रकाशन क्रमांक : ५४१
पहिली आवृत्ती : डिसेंबर २०१९

• अक्षर जुळणी : अक्षर कॉम्प्युटर्स,
• मुद्रक : स्मिता प्रिंटर्स

• मूल्य: १५० रुपये

ISBN: 978-81-944176-3-7

email-shabdalaya@gmail.com
www.shabdalaya.com www.facebook.com/shabdalaya
Bookganga, Flipkart, Amazon Kindle

या वेबसाईटवर पुस्तके व ई-बुक्स ऑनलाईन खरेदीसाठी उपलब्ध

समीक्षात्मक लेख देऊन सहकार्य करणाऱ्या सर्व लेखकांचे मन:पूर्वक आभार. या ग्रंथाची कल्पना बोलून दाखवल्यावर पाठीवर थाप मारून 'आगे बढो' असा प्रोत्साहनपर सल्ला देणारे मुंबई विद्यापीठाच्या मराठी अभ्यास मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. धनाजी गुरव, चर्चेदरम्यान मौलिक सूचना करणारे डॉ. गिरीश मोरे, डॉ. गोमटेश्वर पाटील आणि माझ्या लेखनाचे सदैव कौतुक करणारी माझी पत्नी अनुपमा, मुलगी समीक्षा व मुलगा सार्थक यांच्यासह सर्व कुटुंबिय व मित्रपरिवार यांचेही आभार. तसेच शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूरच्या श्रीमती सुमती लांडे, चित्रकार, अक्षरजुळणीकार या सर्वांचे मनापासून आभार.

— डॉ. सतीश कामत

ऋणनिर्देश

डॉ. धनाजी गुरव
डॉ. नीलकंठ शेरे
डॉ. नानासाहेब यादव
डॉ. राजेंद्र डोंगरदिवे
डॉ. गोकुळ शिखरे
डॉ. गिरीश मोरे
डॉ. राजाराम राठोड
डॉ. अनील बांगर
डॉ. सुभाष पाटील
डॉ. विकास पाटील

डॉ. अनील सकपाळ
डॉ. सूर्यकांत आजगावकर
डॉ. विनोद कुमरे
डॉ. भटू वाघ
प्रा. जगदीश राणे
डॉ. गोमटेश्वर पाटील
डॉ. प्राजक्ता शिंत्रे
डॉ. निवृत्ती कार्वेकर
डॉ. बाळासो सुतार
प्रा. राजरत्न दवणे

अनुक्रम

		पृष्ठ
●	प्रस्तावना	७
१.	नाटक : संकल्पना, स्वरूप आणि वाटचाल प्रा. राजरत्न दवणे	१३
२.	'सत्यशोधक' जोतीराव फुले यांचे चरित्रनाट्य डॉ. गिरीश मोरे	३७
३.	'सिगारेट्स' आधुनिक तरुण पिढीच्या मूल्यव्यवस्थेचा नेमका शोध डॉ. निवृत्ती कार्वेकर	५१
४.	प्रवासवर्णन : एक वाङ्मयप्रकार डॉ. अनिल बांगर	६३
५.	'कुंपनापलिकडचा देश' स्वास्थ्य व स्थैर्य हरवलेला 'पाकिस्तान' डॉ. सुभाष पाटील	७६
६.	श्रीलंकेतील प्रवासाचा आस्वादनामा 'नाद अंतरीचा श्रीलंका' डॉ. बाळासो सुतार	१००
७.	कथाः संकल्पना, स्वरूप आणि वाटचाल डॉ. गोमटेश्वर पाटील	१२५
८.	वैविध्यपूर्ण आणि आशयसंपन्न 'कथाबंध' डॉ. विकास पाटील	१४९
९.	कविता : संकल्पना, स्वरूप आणि परंपरा डॉ. प्राजक्ता शिंत्रे	१६९
१०.	'काव्यबंध' वर्तमानाच्या अंतर्बाह्य स्वरूपावर प्रकाशझोत डॉ. राजाराम राठोड	१९०
११.	'काव्यबंध' मधील दलित जाणिवेचे कवी व त्यांची कविता डॉ. सतीश कामत	२१८
●	लेखकांचा परिचय	२३४

Scanned with OKEN Scanner

आशा बगे, गौरी देशपांडे, प्रिया तेंडूलकर, मेघना पेठे या समकालीन स्त्री लेखिकांनीही ८० नंतरचे मराठी कथा विश्व समृद्ध केले आहे. आशा बगे यांचे मारवा पूजा हे कथासंग्रह, गौरी देशपांडे यांचे 'आहे हे असं आहे' हा कथासंग्रह, प्रिया तेंडूलकरांचे 'ज्याला त्याचा प्रश्न, जन्मलेल्या प्रत्येकाला, जावे त्यांच्या वंशा, सानियांचे शोध, प्रतीती, दिशा घरांच्या, खिडक्या, परिमाण हे कथासंग्रह स्त्रीवादी दृष्टिकोन कथेतून व्यक्त करतात. मानवी नातेसंबंध, स्त्री-पुरुष संबंध, स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वासाठी स्त्रीची घडपड, त्यात असफल झालेल्या स्त्रिया या कथांमध्ये येतात. कमल देसाई, मेघना पेठे या लेखिकांनी स्त्रियांचे बेधडक प्रश्न मांडले आहेत. कमल देसाईंचा रंग व मेघना पेठे यांच्या हंस अकेला, आंधळ्याच्या गायी या संग्रहातून मानवी जीवनातील एकाकीपण, अर्थशून्यता, विकृती यांचे चित्रण होते.

१९७० ते ८० च्या दशकानंतर अनेक कथाकारांनी कथेत प्रयोग केले आहेत. दीर्घकथा, साखळी कथा, अस्तित्ववादी कथा, फॅन्टसी व कथेच्या निवेदनातील प्रयोग यामुळे मराठी कथेची वैविध्यपूर्ण मांडणी या काळात दिसते. या कथाकारांमध्ये एस. डी. इनामदार, राजेंद्र बनहट्टी, अनिल डांगे, विलास सारंग, श्याम मनोहर, रंगनाथ पठारे या लेखकांची कथा लक्षात घेत येईल. एस. डी. इनामदार, ए. वि. जोशी, अनिल डांगे, अरुण साधू हे समकालीन प्रयोगशील कथाकार असून अर्धनागर, अर्धग्रामीण जीवन आपल्या कथेत मांडतात.

नवकथेपूर्वीच्या व नवकथेच्या आसपास मराठी कथेतील व्यक्तिचित्रणात्मक कथा, मध्यमवर्गीय जाणिवा, ग्रामीण प्रादेशिकता अशा विषयाला बगल देवून नवकथेनंतरची कथा अविष्कृत होताना दिसते. अस्तित्ववादी जाणिवा, मानवी जीवनातील एकाकीपणा, मानवी जीवनातील भ्रमनिरास आणि कथालेखनामध्ये निवेदनाचे अनेक प्रयोग हे ७० च्या दशकानंतरच्या कथेचे विशेष प्रामुख्याने जाणवतात. समकालीन मराठी कथा आज आणखी पुढे जाऊन नव्या दिशा आणि वाटा धुंडाळताना दिसते आहे.

●●

आधारभूत संदर्भग्रंथ

१. मराठी साहित्य प्रेरणा व स्वरूप, संपा. गो. मा. पवार, म. द. हातकणंगलेकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
२. साहित्य : अध्यापन आणि प्रकार, संपा. श्री. पु. भागवत, सुधीर रसाळ, मौज प्रकाशन, मुंबई

८.

कथाबंध
वैविध्यपूर्ण आणि आशयसंपन्न

डॉ. विकास पाटील

कथा सांगण्याची आणि ऐकण्याची खूपच प्राचीन परंपरा आपल्याकडे आहे. कथेचे आकर्षण सर्वांनाच आहे. मराठीत कथा हा वाङ्‌मय प्रकार म्हणून १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात सुरू झाला असला तरी तो या अगोदर अस्तित्वात नव्हता असे नाही. कथेचा उगम हा मानवाच्या आदिस्थितीत झालेला आढळतो. आदिकाळापासून कुठल्या ना कुठल्या स्वरुपात कथा अस्तित्वात होती. भारत ही तर लोककथांची खाण मानली जाते. भारत हा कथाप्रिय म्हणून नावाजलेला देश आहे. अगदी पुरातन काळापासून कथेकडे बघण्याची भारतीयांची दृष्टी भाविकाचीच आहे.

'कथाबंध' या कथासंग्रहात आशय विविधता, विषयविविधता व रचनेची विविधता दर्शविणाऱ्या कथा आहेत. 'बुध्दाची शपथ', 'भूक', 'चौथी भिंत', 'झूमर्च दांडी', 'विन्हार' या कथा दलित कथा आहेत. 'पाणबळी', 'लचांड', 'सातबाऱ्याच गर्भ', 'राखीव सावल्यांचा खेळ', या ग्रामीण कथा आहेत. 'उद्‌ध्वस्त', व 'मोरार बायको' या मनोविश्लेषणात्मक पातळीवरुन मांडणी केलेल्या कथा आहेत. 'नर्व गोष्ट शिकवण्यासाठीची गोष्ट', 'पूर' या महानगरीय कथा म्हणाव्या लागतील. मेलोच नाही' व 'भुताळ्या' या आदिवासी कथा आहेत.

'बुद्धाची शपथ' या कथेतील साहेबू, विलास, जगू, मोहन, विश्वास बालचमूनी घेतलेली बुद्धाची शपथ खरी करुन दाखवली आहे. विलास मास्तरला आईने पाटलाच्या ऊसात रेडकू शिरलं म्हणून मारलं. कोणाच चुकीसाठी कोणालातरी शिक्षा देणं हे विलासला बरं वाटलं नाही. बुद्ध झार आपण कोणालाही मारायचे नाही ही बुद्धाची शिकवण त्याच्या मनात र

रुजलेली दिसते. त्यामुळेच घरी न जाता रेल्वेने ही मंडळी वरळीला (मुंबई) जातात. आठ ते अकरा या वयोगटातील पाच मुलांनी चिंचणी ते वरळी (मुंबई) असा प्रवास खिशात एक रुपायाही नसताना कसा केला याचा वृत्तांत या कथेत आला आहे. या प्रवासात या बालचमूला आलेल्या अडचणी आणि त्यावर केलेली यशस्वी मात या कथेत दिसते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू धर्माचा त्याग करुन बौद्ध धर्म स्वीकारला. त्यांच्या धर्मांतरासोबत शहरातील, खेड्या-पाड्यातील लोकांनीही धर्मांतर केले. धर्मांतर केलेल्या मोठ्या माणसांबरोबरच हे बुद्धाचे तत्त्वज्ञान लहान मुलांच्यातही झिरपत गेल्याचे या कथेतून दिसते. शपथ ही आपल्या मनातील इप्सित साध्य करण्यासाठी घातली जाते. ही मुले आपण घरी जायचे नाही म्हणून बुद्धाची शपथ घेतात. कितीही संकटे आली तरी ही मुले आपण घेतलेल्या शपथेपासून जराही विचलीत होत नाहीत.

मोठी माणसे आपल्या गरजेनुसार शपथेचा वापर करतात. आपल्या सोयीसाठी शपथ मोडतात पण ही बालमने शपथेपासून विचलीत न होता केलेला निर्धार कडेला घेऊन जातात. रेल्वेत अर्धी भाकरी देणारा जाडजूड म्हातारा हा माणूसकीचं दर्शन घडविणारा समाजाचा घटक आहे तर वरळीच्या दिशेला चला म्हणणारा मुंबईतला धिप्पाड म्हातारा हा शहरीकरणातल्या नागवू पहाणाऱ्या वृत्तीचे प्रतिनिधीत्व करणारा आहे. कुंकूम सिनेमापुढे शेंगा विकत बसलेली म्हातारी ही शहरीकरणातल्या माणूसकीचे दर्शन घडविणाऱ्या वर्गाचे प्रतिनिधीत्व करते. मुंबईत मुतायला जागा नाही, अन्न नाही ही मास्तरची तक्रार शहरांच्या वास्तव स्थितीचे दर्शन घडविते. या मुलांना वरळीच्या वस्तीत घेऊन जाणारी मुस्लीम म्हातारी, त्यांना जेवण घालून, त्यांच्या नातलगांच्या भेटीसाठी त्यांना बागेत घेऊन उभी राहणारी म्हातारी माणूसकीच्या भिंती धर्मापलिकडे जाऊन जपतांना दिसते.

अण्णाभाऊच्या कथेत अशी दलित वस्तीतील माणसे दुर्दम्य इच्छा शक्तीने जगतांना दिसतात. या दलितांच्या व्यथा, वेदना, त्यांच्यावर होणारा अत्याचार या साऱ्याचे चित्रण जसे त्यांच्या कथांमधून होते तसेच त्यांच्या कथेतील ही सामान्य माणसे असामान्य व व्यापक समाजहिताचे कार्य करतांना दिसतात. या कथेतील मूले आपल्या निर्णयापासून तसूभरही ढळत नाहीत. अण्णाभाऊनी उभी केलेली माणसे अशी तत्त्वनिष्ठ दिसतात. या कथेतून व्यक्त झालेली बालमनातील बुध्दविचारांवरील अढळ श्रध्दा मोठ्या माणसांनीही आत्मसात करण्याची गरज आहे.

मराठी साहित्यातील आघाडीचे लेखक म्हणून बाबुराव बागूल ओळखले जातात. त्यांचे 'जेव्हा मी जात चोरली होती' व 'मरण स्वस्त होत आहे' हे कथासंग्रह

खूपच गाजले. त्यांच्या 'मरण स्वस्त होत आहे' या कथासंग्रहातील 'भूक' ही त्यांची कथा वाचकांनाही अस्वस्थ करुन सोडते. भूक ही माणसाला लाचार बनविते. भूकेने व्याकूळ झालेल्या माणसांकडून अनावधानाने विपरीत घडते. त्यातून जीवन कसे उद्ध्वस्त होते याचे दर्शन ही कथा घडविते.

रोजच्या मोलमजूरीशिवाय यांच्या घरी चूल पेटत नाही अशांपैकी एक म्हणजे भागू कोळीण होय. तिच्या घरात अठराविश्व दारिद्र्य सदैव निवास करून आहे. पावसाचा मारा मोठ्या प्रमाणात असल्यानं काही कामधंदा तिला मिळत नाही. त्यातच थंडीतापाने आजारी पडली आहे. तिला या आजारपणातही आपल्यापेक्षा भिका आणि सटवा या आपल्या दोन मुलांची काळजी आहे.

ती भिकाला गावात पाटलीण बाईकडे पीठ आणायला पाठवते. पाटलीणबाई नेहमी पाणउतारा करते म्हणून भिकाला तिच्याकडे जाणे आवडत नाही. भूकेच्या व्याकूळतेला मान अपमान नसतो हे आईने सांगितल्यानेच त्याला नाईलाजाने तिकडे जावे लागते. सखूकडे जाण्याचा आग्रह धरणाऱ्या सटवालाही भागू ती आपल्यापेक्षा हलक्या जातीची आहे हे सांगू इच्छिते. पण सटवाची तेवढी समज नाही आणि भागूवर सखूचे उपकारही खूप आहेत. पाटलीणबाईकडे जाऊन भाकरीचे शिळे तुकडे व कालवण घेऊन आलेला भिका खूपच अपमानीत होऊन आलेला असतो. तर सखूकडून नागलीची भाकरी घेऊन आलेला सटवा खूपच आनंदी असतो.

मुलांच प्रेम आणि त्यांची भूक पाहून व्याकूळ झालेली भागू आपलं आजारपण विसरते. मासे पकडून अहीर माशाचं कालवण करून आपल्या मुलांना ते पोटभर खावू घालण्यासाठी ती जाळे घेऊन नदीकिनारी जाते. पूर ओसरल्याने नदी किनारी गाळाचे, घाणीचे साम्राज्य असते. अंगात त्राण नसतांना व सारे अंग ठणकत असतानाही ती अहीर माशाचा शोध घेत रहाते. मिळालेले मासे ती भिकाकडे विक्रीला पाठविते. मासे घेऊन जात असतांना पुरात सापडलेला, गलितगात्र झालेला एक काळा साप कमी लांबीचा व जास्त जाडीचा साप आईला चावेल म्हणून भिका दगडाने मारण्याचा प्रयत्न करतो पण तो साप हळूच बाहेर पडतो व प्रवाहाबरोबर दिसेनासा होतो.

शरीरातील सारं बळ एकवटून अहीर माशाच्या शोधासाठी भागू प्रयत्न करते. शेवटी तिच्या जाळ्यात अहीर सापडतो. तो घेऊन येते. घरी पावसाच्या पाण्याने ठिबकणारी झोपडी व झोपडीभर पसरलेल्या गडद अंधारात ती तो मासा कापते त्याचे लहान लहान तुकडे स्वच्छ करुन मातीच्या तवलीत शिजत टाकते. भिका तांदूळ घेऊन आल्यावर भात करते. मुलांना जेवू घालून सर्वजण झोपी जातात. रात्री झोपेत उठलेला भिका तिला पळवून लावलेल्या सापाविषयी सांगतो आन् ती

Scanned with OKEN Scanner

थरथर कापू लागते. मांजरीने खावू नये म्हणून तीने चुलीवर वाफवून ठेवलेले माशांचे तुकडे अंधारात हाताने चाचपून पहाते. ते सारे तीला सापाचे वाटतात. त्या माशाचे डोकं चाचपून पहाते तर तेही सापाचे असते. आपल्या मुलांना आपण साप खावू घातला याची प्रचंड भीती तिला वाटते. आपली मुले आता मरणार या भीतीने तिचे काळीज फाटते ''सटवा...भि...का!''(पृ. ४३) म्हणून ती खाली कोसळते व गतप्राण होते.

आपल्या मुलांची भूक पाहून व्याकूळ झालेली आई अहीर माशाचे कालवण करून आपल्या मुलांना भरपेट जेवू घालून समाधानाचा ढेकर देऊ इच्छिते. अंगात बळ नसतानाही ती मासे पकडते पण दुर्देवाने तिने अहीर म्हणून पकडलेला मासा साप असतो. अंधारात तिला त्याची जाणिव न झाल्याने तिच्याकडून हे कृत्य घडते. येथे अंधाराचा प्रतिकात्मक वापर लेखकाने खुबीने केला आहे. झोपडीत असणारा अंधार भागूच्या दारिद्र्याचा आणि तिच्या जीवनात पसलेल्या दुःखाचा अंधार आहे. अंधारातच ती साप मासा म्हणून कापते व मुलांना खावू घालते. त्या धक्क्यामुळे ती अंधारातच गतप्राण होते तर बाहेर चंद्रही ढगाच्या आड गेलेला असल्याने अंधार पसरला होतो. हा अंधार आता भिका व सटवा यांच्याही जीवनात पसरला होता. कारण त्याचा जगण्याचा आधार आता नाहीसा झाला होता.

बागूलांची ही कथा वाचकांच्याही मनाचा ठाव घेते. दारिद्र्यातही जातीयतेचे विष मनामनात किती घट्ट रुजले आहे हे भागूच्या सखूविषयक बोलण्यातून दिसते. घरात कितीही दारिद्र्य असलं तरी आईच्या मायेच्या समूद्राला मात्र कधीही आहोटी येत नाही. हे भागूचे तिच्या मुलांवर असणारे प्रेम पाहून दिसते. पण पोटाची खळगी ही मनातील मायेनं वा डोळ्यातील आसवांनी भरता येत नाहीत तर त्यासाठी अन्नच लागतं हे वास्तवही डोळ्याआड करता येत नाही. भिकाच्या होणाऱ्या अपमानातून माणूस भूकेमुळे कसा व्याकूळ होतो, लाचार होतो हे समजते. आपल्याच हातून आपल्या मुलांना काहीतरी अपाय झालाय या समजामुळं जागीच गतप्राण होणारी माऊली म्हणजे आजच्या युगातीलच नव्हे तर अनादी कालापासून चालत आलेल्या माऊलीच्या मायेचे उत्तम उदाहरण आहे. भूक कशी जिवावर बेतते याचे दर्शन ही कथा घडविते.

'चौथी भिंत' ही उर्मिला पवारांची कथा अनेक प्रश्नांना एकाचवेळी भिडतांना दिसते. जातीधर्माच्या भिंती मानवी मनात किती खोलवर रूजल्या आहेत यांचे दर्शन घडवितानाच पैसा नसला की नात्यातील माया कशी आटते व ग्रामीण-शहरी, सुशिक्षित-अशिक्षित या भेदानाही गाडून नात्यातील जिव्हाळा कसा जपला जातो या दोहोंचे दर्शन या कथेतून होते. पुढाऱ्यांचा ढोंगीपणा, समाजसेवी संस्थांच्या मुळाशी असलेले अर्थकारण यावरही ही कथा भाष्य करातांना दिसते.

पांडुरंग मेढेकर उर्फ नाना आपल्या पोस्टातील नोकरीतून मिळालेली पन्नास हजार रुपयांची मदत आपल्या निवृत्तीच्या सत्कार व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सांस्कृतिक केंद्र उद्घाटन कार्यक्रमात या केंद्राला देतो. त्यामुळे नानांची घरातील किंमत संपते. कधीकाळी गावचे घर विकू नको म्हणणाऱ्या काकीला खडे बोल सुनवून आपली मुले आपल्याला अंतर देणार नाहीत म्हणणाऱ्या नानाला वास्तवाचे भान येते. मुलांशी वाद झाल्यावर नाना 'संध्याछाया' वृध्दाश्रमात जातात. प्रवेशावेळी गुरख्याला पाच रुपये दिल्यावर त्याच्यात झालेला बदल पाहून तेथील व्यवस्थेचा अंदाज त्यांना येतो.

नानांना दिलेल्या खोलीत याअगोदर जोशी, सावंत, रसाळ हे तिघे रहात होते. नानासह साऱ्यांनीच कुटूंबाने आपल्याला कसे बहिष्कृत केले आहे याची चर्चा केली. आता चौघेही कुटूंब बहिष्कृत होते. त्यांच्या वाट्याला एकाकीपण आले होते. त्यांच्या दुःखाची जात एकच होती ती म्हणजे बहिष्कृतता पण दुर्देवाने सगळ्याच्याच मनात असा विचार येत नाही. वृद्धाश्रमातील जोशी, सावंत, रसाळ यांनी देवपूजा करण्यासाठी एक एक भींती धरलेल्या असतात ते नानांना चौथी भिंत देतात. पण नाना बौद्ध असल्याने त्यांना धर्मांतर आठवते. ते त्या भिंतीवर कोणताही देवाचा फोटो लावत नाहीत. यामुळे पूर्वीच्या तिघांच्या मनात नानाविषयी तिरस्कार वाढीस लागतो, घरातील तिरस्काराला कंटाळून ते येथे आलेले असतात. पण येथेही त्यांच्या वाट्याला तिच तिरस्काराची दृष्टी येते. त्यामुळे ते अस्वस्थ असतात.

त्याचवेळी त्यांना शोधत त्यांची गावची अशिक्षित, अडाणी काकी येते. ती नानाला गावाकडे चल म्हणून विनवते. तिथे कोणतेही पैसे न देता फक्त नविन सुरू होणाऱ्या बालवाडीतील विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन कर म्हणून विनविते. या बालवाडीच्या उद्घाटनाचं पत्रक त्याच्या हाती देते. त्यावर एका बाजुला महात्मा फुले, एका बाजुला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तर मध्यभागी भगवान गौतम बुद्ध अशा तिघांच्या प्रतिमा छापलेल्या असतात.

या मुलांसाठी आयुष्यभर कष्ट उपसले त्या मुलांनी उतारवयात अंतर दिले व या चुलतीला कधी रुपायाचीही मदत केली नाही, ती मात्र आज आपण कफल्लक असतांना आभाळाचं मन घेऊन भेटायला आली. नानांनी काकीची क्षमा मागीतली व आपल्या सहकाऱ्यांचे आभार मानले. त्यांनी नानांच्या स्वत्वाची ओळख करुन दिली. आजही नानांच्यात असणाऱ्या कार्यक्षमतेची जाणीव करुन दिली. जाताना शेवटी नानांना देवपूजेसाठी दिलेल्या चौथ्या भिंतीवर बालवाडीच्या उद्घाटनाची पत्रिका चिकटवून वृद्धाश्रमातही जातीयतेच्या भिंती अजुनही अस्तित्वात आहेत तेथेही भगवान बुध्द, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या महापुरूषांच्या विचारांची निकड असल्याचेच दाखवून दिले. ही चौथी भिंत नविन विज्ञानवा

विचारांची, समतेची, मानवतेची हवी हाच विचार येथे प्रकट झाल्याचे दिसते. समाजसेवा फक्त पैसे देऊनच करता येते असे नाही तर आपला अनमोल वेळ देऊन, आपल्याकडील ज्ञान देऊनही समाजसेवा करता येते हा नवा विचारही येथे रुजविल्याचे दिसते. शिक्षणाने आलेली व्यवहार्यता व त्यामुळे मुलांचे वडिलांकडे होणारे अक्षम्य दुर्लक्ष्य या कथेत दिसते. "मी आजपासून ठरवलंय की आपल्या शरिराचा उपयोग मरेपर्यंत दुसऱ्यासाठी करायचा. बस्स." (पृ.६१) हे नानांचे उद्‌गार अखेरच्या क्षणापर्यंत समाजसेवा करुन दुसऱ्यासाठी जगत रहा त्यात आनंद आहे हे सुचवितात.

'झूमची दांडी' ही डॉ. कुमार अनिलांची पारंपरिक कथासंकेतांना मोडीत काढून नव्या अभिव्यक्तीने साकारलेली कथा आहे. ही चित्रपट धाटणीची कथा चित्रपटाची भाषा वापरुन लिहिली आहे. या कथेचे शीर्षकही खूपच समर्पक आहे. या कथेचे स्वरूप जीवन स्पंदनाचे चित्रण असे आहे.

एका डॉक्यूमेंट्री फिल्मच्या शुटींगच्या वेळी घडणारी घटना घडत असतांना दलितांना दास्याची जाणीव करून देण्याचा सफल प्रयत्न कथेतून प्रगटतो. कोल्हापुरात शुटींग सुरू आहे. फिल्मी दुनिया ही झगमगाटाची आहे. या झगमगाटी दुनियेत दलितांना फक्त जुजबी कामासाठीच वापरले जाते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारधारेला ही व्यवस्था फारसे महत्त्व देतांना दिसत नाही हेच वास्तव डॉ. कुमार अनिलांनी वाचकांच्या निदर्शनास आणून दिले आहे.

या फिल्मच्या शुटींगसाठी शांताबाई मॉब पुरविते. ती ही माणसे भीमनगरातून आणून पोहचवते. या माणसांना आणलं जातं. त्यांना बराचवेळ थांबवलं जातं. पुन्हा मॅटेडोअरमध्ये घालून दाटीने भीमनगरात पोहचवलं जातं. या मंडळींना दुसऱ्या दिवसासाठी कामाचा निरोप सकाळी मिळेल असं सांगितलं जातं यावरूनच त्यांना फारसं महत्त्व ही व्यवस्था देतांना दिसत नाही.

यातील आबा व गणपत कांबळे यांच्यावर शूट होणाऱ्या दृष्यातूनही सध्याच्या व्यवस्थेवर भाष्य केलेले दिसते. आबा पाटील दलितांविषयी कठोर बोलत असतांना गणपा कांबळे मात्र पेंगतो आहे यावरूनच या व्यवस्थेशी ही दलित मंडळी कशी सरावली आहेत हे स्पष्ट होते. आपल्याला हिनवले जाते पण आपल्याला आत्मभान आलेले नाही. व्यवस्थेचा आपण एक घटक बनलो आहोत हे सत्य गणपा कांबळेने स्वीकारले आहे.

ही सारी माणसे फक्त जगण्यासाठीच धडपडत आहेत. मानसन्मान यापेक्षा दिवस कंठण्यात धन्यता मानत आहेत. हीच वेदना या कथेतून व्यक्त होते. शुटींगमध्ये चेहरा हरवलेला दलितांचा चेहरा, देवीचा वणवाला चेहरा, पेंगणारा गणपत कांबळेचा चेहरा, फिल्मसाठी मॉब पुरविणारी शांताबाई, परावर आबांनी दलितांची केलेली

अवहेलना, दलित वस्ती म्हणून उभा केलेला झोपड्यांचा सेट हे आजच्या युगा. कितीही आधुनिकता आली तरी दलितांबद्दलच्या समजुती बदललेल्या नाहीत याचेच प्रत्यंतर या कथेतून घडते.

"जाणीवसमृध्द कलानिर्मिती व्हायला हवी" (पृ.७१) यावर दिलेले "पोटार्थी जगात कसं शक्य आहे?" (पृ.७१) हे उत्तर खूपच बोलकं आहे. "सगळीच माध्यमं पैशांशी रिलेटेड."(पृ.७१) या वाक्यातून कलेच्या माध्यमांवर पैसा नसल्यामुळे दलित वर्चस्व मिळवू शकत नाहीत हे वास्तव अधोरेखित केले आहे.

"खूप लाचार जगतात आपली माणसं" (पृ.७१) या असिस्टंटच्या उद्‌गारातून जगण्यासाठी करावी लागणारी लाचारी समजते. तर "कधी समाजात फिरतोस का? मी मी म्हणणाऱ्या कार्यकर्त्यांच्या दुकानात बाबासाहेब आंबेडकरांचा फोटो नसतो दगडूशेठच्या गणपतीचा नाही तर साईबाबाचा फोटो असतो." (पृ.७२) हे असिस्टंटचे उद्‌गार म्हणजे दलितांना देव अजून नाकारलेला नाही याचे सूचन आहे. त्याचबरोबर व्यवसायाची गरज म्हणून बौद्धिक विचारांशी केलेली ती तडजोडही आहे.

प्रज्ञा पवारही मराठीतील आघाडीच्या लेखिका आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी गौतम बुध्दांच्या तत्वज्ञानातून समता, स्वातंत्र्य, न्याय या तत्त्वत्रयीचा पुरस्कार केला. अनेक दलित-दलितेत्तर कथाकारांनी कथेतून ही तत्त्वे अभिव्यक्त केलीत. त्यामधीलच एक महत्त्वाच्या लेखिका म्हणजे प्रज्ञा पवार होत. या कथासंग्रहातील त्यांची 'वि-हार' ही कथा दलित चळवळीच्या स्वरूपाची मांडणी करतांना त्यांच्यातील वैचारिक व सामाजिक संघर्षही स्पष्ट करते.

दादासाहेब साळवेंचा वारसा चालवण्याचे काम सुजाता व करुणा या दोघी बहिणी करत होत्या. दादांना दलित चळवळीत मानाचे स्थान होते. दादांच्या अचानक जाण्याने घरची सारी जबाबदारी सुजाताने घेतली होती. तर करुणाने डॉ. वाघसरांच्या सिध्दार्थ युवक संघटनेत स्वतःला झोकून दिलेले असते. सुजाता ही समन्वयवादी तर करुणा ही भलती आक्रमक असा दोघींचा स्वभाव आहे. करूणाला सुजाताविषयी असुया वाटते हे तिच्या स्वभावातून दिसून येतेच. वडिलांचे हार्ट अॅटॅकने झालेले निधन व घरात आजारी आई, त्यातच सुजाताची सुरु असलेली पीएच.डी. यामुळे पुरेसा वेळ सुजाताला चळवळीला देता येईना. हिच वेळ साधून करुणाने डॉ. वाघसरांच्या संघटनेत स्वतःला झोकून दिले. दादांच्या कार्याची वारसदार, त्यांच्या घराविषयी असणारी आस्था म्हणून डॉ. वाघानीही करुणाला अधिक अधिक संधी दिली. करुणाच्या आक्रमक स्वभावामुळे तिची आक्रमक भाषणे उपस्थितांना भावू लागली. तिचा हजरजबाबीपणा, वक्तृत्वातील आक्रमकपणा, हिंदूदेवदेवतांचा तिच्या व्याख्यानातून घेतला जाणारा समाचार यामुळे तिच्या सभा गर्दी खेचू लागल्या.

Scanned with OKEN Scanner

बाबासाहेबांमुळेच इथवर आले. बाबांचे विचार विकू? आपल्याच मायबहिणींसमोर! (पृ.क्र.७७) हे तिचं वाक्य श्रोत्यांना आपलसं करु लागलं. एक पै मानधन न घेता करुणा येते ही तिची कृती सर्वांनाच आवडू लागली. करुणाच्या आक्रमक स्वभावाने तिची लोकप्रियता वाढली होती पण या लोकप्रियतेपेक्षा समन्वयवादी भूमिकेने काम केल्यास ते अधिक परिणामकारक होईल अशी सुजाताची विचारधारा आहे. करुणाचं संघटनेतील महत्त्व आपसूकच वाढत जातं. त्यामुळे या संघटनेत स्थापनेपासून डॉ. वाघसरांच्या बरोबरीने काम करणारे चंद्रमणी, विकास, सुबोध, प्रतिमा हे काहीसे नाराजच असतात. त्यातच मसुरीतल्या बौध्द धम्म परिषदेस गेलेली करुणा सागरच्या बौध्द धम्मांच्या मांडणीवर इतकी फिदा होते की ते दोघेही प्रेमात पडतात. लग्न करण्याचा निर्णय घेतात.

सागर हा अंतर्बाह्य बौध्द असला तरी तो ब्राह्मण असल्याने संघटनेच्या विचारांशी प्रतारणा केल्यासारखे होईल म्हणून करुणाच्या या विवाहाला डॉ. वाघांसह संघटनेचाच विरोध असतो. उलट लक्ष्मण मानेंच्या मांडणीनुसार बौध्द युवतींनी विशेषत: संघटनेतील मुलींनी आवर्जुन, नव्याने बौध्द झालेल्या भटक्या विमुक्त मुलांशीच लग्नं करावीत अशी डॉ. वाघांची ठाम भूमिका होती. या त्यांच्या भूमिकेला करुणाच्या विचारांनी तडा जाणार होता. त्यामुळे सागरला बौध्द धर्म स्वीकारायला लावायचा हा संघटनामान्य तोडगा निघतो. तो सागरच्या गळी उतरविण्यासाठी बैठक बसते.

या बैठकीत हा विचार सागरसह सुजातालाही आवडत नाही. सागरची कुचंबना होते कारण करुणाला हा विचार पटलेला असतो. सुजाता हे सारे ओळखते व ती डॉ. वाघानाच सोयीसाठी धर्मांतर करण्याइतका बौद्ध धर्म संकुचित नाही असे सुनावते. त्याचवेळी प्रतिमा "खऱ्या अर्थानं बौद्ध असण्यासाठी बौद्ध धम्माची दीक्षा घेण्याची गरज नसते. प्रत्येक व्यक्ती स्वयंप्रज्ञेनं बौद्ध होऊ शकते"(पृ.९३) या वाघसरांच्याच विधानाचा दाखला देते. त्यावेळी वाघसर निरूत्तर होऊन संघटनेच्या महाराष्ट्र दौऱ्याची धुरा करुणाच्या खांद्यावरून प्रतिमाकडे सोपवितात. वाघांच्या या निर्णयाने करुणा मात्र आवाक होते.

भारत बौध्दमय करण्याचे स्वप्न पाहणारे व खाजगी आयुष्य आपल्या मनाप्रमाणे जगू पाहणारे सामान्य लोक यांच्या भावनिकतेचा व मानसिकतेचा वेध घेणारी ही कथा आहे. आंतरजातीय विवाह ही संकल्पना सामाजिक अभिसरणाची प्रक्रिया आहे, पण ती मानसिक पातळीवर घडली तरच सामाजिक परिवर्तन शक्य आहे. याचा प्रत्यय देणारी ही महत्त्वपूर्ण कथा आहे. या सामाजिक अभिसरणाच्या प्रक्रियेचा सोप्या पध्दतीने अर्थ लावून तो आक्रमक असणाऱ्या संघटनेतील कार्यकर्त्यांच्या गळी उतरवणे आवश्यक आहे. येथे डॉ. वाघसर कमी पडतांना दिसतात. संघटनेत

काम करतांना चळवळ व खाजगी आयुष्य यामध्ये बऱ्याचवेळा तणाव निर्माण होतो पण संमजसपणे तो हाताळणारे कार्यकर्ते व नेते यांची वाणवा या कथेतून दिसते.

इथवर पाहिलेल्या सर्व कथा या दलित कथा आहेत. यापुढील काही कथा या ग्रामीण कथा आहेत. या कथा ग्रामस्तरावरील विविध समस्यांच्या मुळाशी जातात. ग्रामस्तरावरील प्रश्नांची मांडणी करतात.

भास्कर चंदनशिव यांची 'पाणबळी' ही कथा शेती आणि शेतकरी यांची समस्या मांडतानाच दुष्काळ काळ बनून कसा येता, शेतकऱ्यांच्या घरी जन्मणाऱ्या नव्या बाळालाही तो कसा गिळंकृत करतो याचे दर्शन घडविते.

गुलब्या आणि रखमा ही या कथेची नायक आणि नायिका आहेत. दुष्काळ गेली तीन वर्षे गावात निवास करून आहे. गुलब्या दमेकरी आहे. काही काम त्याला जमत नाही पण रात्री औषध म्हणून थोडी दारु तो पितो आणि रखमाला मारहाणही करतो. रखमा बिचारी एकटी कष्ट करते. तिच्यामुळेच घर चालते पण घरात दोन कळती पोर, एक रांगत व एक तिच्या पोटात वाढत आहे. अशी ही मुलांची लटांबळ आहे. भरीसभर म्हणून गुलब्याची आईही तिच्यावर भार आहे. दुष्काळानं पिडा केलेली होती. हाताला काम भेटत नव्हते आणि रखमाच्या गळ्यात ही लटांबळ होती.

धरणांवर काम भेटलं म्हणून परिसरातल्या खेड्यातून माणसं धरणा शेजारीच खोपटं मारुन रहात होती. गुलब्याही तिथच राहायला होता. पाण्याचं दुर्भिक्ष खूपच होतं. तिथल्या गाववाल्यांनी लोकांना पाणी देणं बंद केलं होतं. तीन वर्षाचा दुष्काळ असल्याने धरण सुरु असणाऱ्या खंडुबाच्या माळाशेजारी जवळपास कुंठही पाणी नव्हतं. त्यामुळे पाण्यासाठी मोठी वणवण करावी लागत होती. त्यातच रखमाचं पोट पाहून धरणावरील सायबानं रखमाला काम देणं नाकारलं होतं. खायला धान्य मिळत होतं, हाताला काम भेटत होतं पण पाणी प्रश्न गंभीर बनला होता.

रात्र वाढत होती आणि रखमाच्या पोटात कळा येत होत्या. गुलब्या दारु पिऊन बाजूला मृतवत पडला होता तर अंधारानं सारं माळरान आपल्या कवेत घेतलं होतं. अशा अंधारात ना कोणी सोबत ना कोणी डॉक्टर अशा अवस्थेत रखमा बाळंत होते. म्हातारीनं मुलाच्या आवाजावरून ओळखलं आणि जीव तोडून तीनं गुलब्याला हाक मारली. त्या हाकेसरशी गुलब्या उठला बंडाआत्या, गंगावयनी, यमाकाकी या साऱ्यांना हाका मारून आला.

रक्ताच्या थारोळ्यात पडलेल्या रखमाला बंडाआत्यानं सावध केलं. बाळाला अंघोळ घालण्यासाठी, त्याच्या अंगावर असणारा चिकट पदार्थ काढण्यासाठी पाणी जमा करु लागले. कुणाकडेही पाणी मिळाले नाही. त्यामुळे जन्मलेला एक

Scanned with OKEN Scanner

जीव अंगावरल्या घाणीने गुदमरुन मेला.

ग्रामीण भागातील समस्यांचा ही कथा जणू आलेखच मांडते. शेतकऱ्याच्या पाचवीला पुजलेला दुष्काळ, दुष्काळामुळे परागंदा होणारी माणसे, प्राण्यांचे होणारे हाल, आरोग्याच्या अपुऱ्या सोयी, कुटुंबनियोजनाविषयी असणारे अज्ञान अशा कितीतरी समस्यांना ही कथा भिडताना दिसते.

रखमाच्या माध्यमातून दुष्काळग्रस्त भागातील स्त्रीजीवन व त्यातील वेदना लेखकांने वाचकासमोर ठेवली आहे. गुलब्या हा आजारी असल्यानं काम करत नाही पण तो रखमाला मारहाण करतो, दारु पितो, कधी कधी तिच्याविषयी त्याला आस्थाही वाटते. पाण्यासाठी तिच्या त्या अवस्थेतही चाललेली धडपड पाहून स्वत:वरच चिडतो. दवाखान्याची सोय नसल्याने रखमा बाळंतपणात रक्ताच्या थारोळ्यात पडते तर बाळ झाल्यावर "आगं मागून बी आस्लं लेकरु मिळत हाय..."(पृ.१०३) असं बंडाआत्यानं म्हटल्यावर ती समाधानी होते. पण तेच बाळ पाण्याअभावी गेल्यावर तिचा आक्रोश हृदय हेलावणारा असतो. ही कथा वाचकांनाही अस्वस्थ करते. दुष्काळाचा प्रभाव, मानवाचा त्याच्याशी चाललेला संघर्ष, शेती-शेतकरी-प्राणी यांची होणारी अवस्था, स्त्रीयांची यात होणारी होरपळ या साऱ्याचे पडसाद या कथेतून उमटतांना दिसतात.

ग्रामस्तरावरचे वास्तवदर्शी चित्रण करुन गावगाड्याच्या बदलत्या वर्तमानाचा वेध घेणारे लेखक म्हणून सदानंद देशमुख यांना ओळखले जाते. त्यांची 'लंचाड' ही कथाही दुष्काळामुळे जयरामाच्या मागे लागलेल्या नव्या लचांडाचे दर्शन घडवितांनाच त्याच्या पतीचा झालेला मृत्यू दर्शवून वाचकांना हेलावून सोडते. ग्रामस्तरावरच्या अन्न, वस्त्र, निवारा या माफक अपेक्षाही आपण अजून पूर्ण करु शकलेलो नाही याचे दर्शन ही कथा घडविते.

दुष्काळाच्या भीषण रौद्ररूपामुळे पाणी आणण्याचे काम जयरामकडे आले आहे. लांबून पाणी आणून तो हैराण झाला आहे. पण त्याचवेळी मरणासन्न अवस्थेत असणारा बैल पाहूनही त्याच्या मनाला वेदना होतात. आपण त्याच्यासाठी काही करु शकत नाही ही अगतिकताही त्याला छळते. बायकोचं आधीच डोकेदुखीचं असणारं आजारपण त्यातच तिला सुरु झालेली जुलाबाची साथ यामुळे तिची तब्येत खूपच खालावली आहे.

लांबून पाणी आणून अंगणातील रांजण भरला की रात्री गाढवं, कुत्री त्यातील पाणी पिऊन संपवतात म्हणून जयरामनं गाढवाला मारुन टाकण्याचा सल्ला दिला. आपल्या मालकानेही अशीच गाढवांना अद्दल घडविल्याचे तो सांगतो. रंगनाथ बरोबर बोलतानाच गाढव पाणी पिऊन जाते आणि कुत्रा भाकर नेतो त्यामुळे जयराम बायकोवर संतापतो त्यावेळी बायको जयरामाला म्हणते, "मले आयदी

खटारा म्हन्ता. पण मेले तरी काय सुक हाये या घरात? एवढी गळाटून गेली, पण कवडीची दवाई नाई देली." (पृ.११३) तिच्या या उद्गाराने जयरामही विचारात पडतो. खरंच आपल्या घरात आपण तिला कोणतंही सुख देऊ शकलो नाही याचा त्याला पश्चाताप होतो. जमीन नापिकच राहिली व त्याही अवस्थेत दोन मुलींची लग्न केलीत. आपलं चुकलं हे त्याच्याही ध्यानात येतं.

रात्री पाणी प्यायला येणाऱ्या गाढवाला अद्दल घडवायचीच असा निर्धार करून तो अंगणात झोपतो. पहाटे पहाटे रांजणाजवळ आवाज येतो म्हणून तो काठी घेऊन उठतो व आवाजाच्या दिशेने काठी जोरात मारतो. दुर्दैवाने ते गाढव नसते तर जुलाबाने हैराण झालेली त्याची बायको संडासला जाण्यासाठी पाणी घ्यायला आलेली असते. त्यामुळे तिच्यावर काठीचा प्रहार होतो. अंधारात कोणतीही हालचाल नाही म्हणून जयराम पहातो तर अंधारात त्याचीच बायको निपचित पडलेली असते. जयरामने तिला कवटाळले. तिचं डोकं-हात-पाय-छाती-नाडी-पण ठोके बंद झाले होते. त्यानं जोरात आरोळी ठोकण्याचा प्रयत्न केला पण त्याची वाचाच गेली होती.

गाढव समजून जयरामनं बायकोलाच संपवलं होतं. अंधारात घडलेल्या या कृतीने जयरामाच्या जीवनातही अंधार पसरला होता. दुष्काळाच्या दाहकतेत मानवी जीवन कसे होरपळून जात आहे याचे दर्शन ही कथा घडविते.

'सातबाऱ्याचा गर्भ' ही दिनकर कुटे यांची कथा ग्रामजीवनाचे दर्शन घडवितांना शेतकरी नवी आशा घेऊन शेतात गुंतवणूक करतो. त्याने गुंतवलेले पैसे निसर्गाच्या प्रकोपात बुडून जातात. त्यावेळी शेतकऱ्याने रंगविलेल्या स्वप्नांचा चुराडा होतो. शेतीत त्याने बँकेचे कर्ज घेऊन घातलेले पैसे मात्र त्याला फेडता येत नाहीत. व्याज वाढत जातं आणि कोणतीही चुक नसतांना शेतकऱ्याला मात्र यातना भोगाव्या लागतात. कर्जाचा हप्ता वेळेवर न गेल्यानं त्याची धरपकड सुरू होते. शेवटी घरातील धान्याची पोतीही बँकवाले लोक घेऊन जातात. पुन्हा नव्या दमानं केलेल्या प्रयत्नावरही पाणी फिरतं. घरातली लग्नकार्येही वेळेत होत नाहीत. मुलांचं शिक्षणही पुरं करता येत नाही. सगळीकडे अपयश येते आणि नाईलाजाने शेतकरी औषध पिऊन आत्महत्येसाठी प्रवृत्त होतो. याचेच दर्शन ही कथा घडविते.

या कथेचा नायक सावता आपल्या शेतात डाळींबीची बाग लावायचं स्वप्न पहातो. त्याच्या शेताशेजारीच निंगाप्पा चौगल्याची डाळींबीची बाग असते. निंगाप्पा मोठा बागायतदार होता. त्यानं सावतालाही बाग टाकणार असशील तर सोसायटीचं कर्ज मिळवून देतो असं आश्वासन दिलं होतं. सावतानं मोठा मुलगा बाळू व बायको आवंदा यांच्याशी चर्चा केली. आवंदालातर बाळूचं लग्न आधी करावं त्यानंतरच बागेचं पहावं असं वाटत होतं. बाळूला चौगला माणूसचं बरोबर वाटतं

Scanned with OKEN Scanner

नव्हता. त्यामुळं हे कर्ज काढून बाग करणं या दोघांनाही पसंत नव्हतं. शेवटी थोडसं धाडस दाखविल्याशिवाय काय होणार नाही. आपण बाग केल्यावर आपल्याला बाळूचं लग्न चांगल्याप्रकारे करता येईल. असा विचार करून सावता चौगल्याच्या साह्याने सोसायटीचे कर्ज घेतो. त्या पैशात जेमतेम बाग बसवितो. त्यानंतर बागेला ठिबकही करतो पण विहिरीचं पाणी कमी येतं पुन्हा चौगल्याकडून पैसे घेऊन बोर मारतो. चौगला आपल्याकडीलच पैसे देऊन दुसऱ्याकडून आणल्याचं सांगतो. पहिल्या वर्षी अपेक्षीत दर न मिळाल्यानं साठ सत्तर हजाराचीच रक्कम सावताला मिळाली. या रक्कमेत त्यानं लोकांची किरकोळ देणी भागविली.

आवंदाला वाटत होतं या पैशातून मुलांना कापड, आपल्याला एक पाताळ व बाळूचं साध्या पध्दतीनं लग्न करावं पण पैसे केव्हाच संपले होते. सावतानं आंदाप्पाकडून हातउसनं पैसे घेवून घरातल्यांनी सांगितलेल्या वस्तू आणून त्यांचं समाधान केलं.

मध्ये मध्ये बँकेच्या कर्जाच्या नोटीसा येत होत्या पण त्याकडं हातात पैसे नसल्यानं सावतानं दुर्लक्ष्य केलं होतं. आता बँकेची गाडीसुध्दा सावताच्या घरी यायला लागली. सावता घाबरायला लागला. त्यानं चौगल्याची भेट घेतली पण त्यानं या येणाऱ्या गाडीचा खर्चही तुझ्याचं नावावर बसेल अशी भिती घातली. हातात पैसा नव्हता बँकेच्या घिरट्या सुरू होत्या काय करावं सावताला सूचत नव्हतं. एक दिवस बँकेची गाडी आली. सावता लपून बसला पण बँकेच्या अधिकाऱ्यांनी बाळू व आवंदा यांना भिती दाखवून घरातील सारं धान्य घेऊन गेले. या धक्क्याने सारेच गर्भगळित झाले. एकमेकांशी बोलनंही होईना. पण आंदाप्पानं येऊन साऱ्यांची समजूत काढली. पुन्हा तिघे कामाला लागले बाग चांगली फुलुन, बहरुन आली पण पुन्हा नियतीचा फेरा सुरू झाला. फळांनी लगटलेल्या या झाडांवर बिब्या नावाच्या रोगानं थैमान घातलं होतं. झाडांच्या बुडक्यापासून शेंड्यापर्यंत झाडावर सगळं काळ तेलकट डाग पडलं होतं त्यामुळे झाडे महारोग झालेल्या माणसांसारखी दिसत होती. बाग अखेरच्या घटका मोजत होती.

सावताची सारी स्वप्न हवेत विरली होती. बाळूचं लग्नाचं वय होऊन गेल्यानं तो थोराड दिसत होता. धाकट्या आयाला शाळेत पैसे देता येत नव्हते. त्यामुळे काम करून ते शिकत होता. बँकेचा सायेब, निगांप्पा चौगले आणि औषधं आणलेला दुकानदार आता फाडून खाईल म्हणून सावता घाबरत होता. गरोदर बाईच्या पोटातील पिंड जसा वाढत जातो तसा सावताच्या सातबाऱ्यावरील कार्जाचा बोजा वाढत होता. आता अपमानीत होऊन जगण्यात सावताला काही अर्थ दिसत नव्हता त्यापेक्षा मृत्यूला जवळ करणं सावताला बरं वाटू लागलं. त्यामुळे औषधे ठेवलेल्या खोपीकडं त्याची पावलं आता पडू लागली.

शेतकऱ्याला आत्महत्येला प्रवृत्त करणारी व्यवस्था आपल्याला कथेत दिसते. सावतानं कष्ट केले होते पैशांचा कुठेही अपव्यय केला नव्हता पण निसर्गाच्या प्रकोपामुळे त्याने शेतीत घातलेले पैसे मातीमोल झाले होते. शेतकऱ्यावर अशी संकट येतात तेव्हा त्याला वाचविण्यासाठी शासकीय पातळीवर कोणतीही योजना दिसत नाही. सरकार दरबारीही उदासिनता दिसून येते. त्यामुळेच शेतकऱ्याचे कुटुंब उद्‌ध्वस्त होते. त्यांच्या स्वप्नांचा चुराडा होतो. साध्या साध्या गरजाही त्यांना पुऱ्या करता येत नाहीत. त्याचवेळी कर्जाचा बोजा मात्र वाढत जातो. जगण्याचे सर्वच मार्ग खुंटल्याने शेतकरी आत्महत्या करतो.

'राखीव सावल्यांचा खेळ' ही किरण गुरव यांची कथा ग्रामीण भागातील ग्रामपंचायतच्या राजकारणांचा पट उलगडते. ग्रामीण भागातील राजकारण, ग्रामीण भागातील भाऊबंदकी, जाती-जातीत विभागलेला समाज याचे दर्शन या कथेतून घडते. ग्रामपंचायत निवडणुकीच्या निमित्ताने राजकारण करणाऱ्या ग्रामीण पुढाऱ्यांचे, आरक्षणाच्या जागा लढवण्यासाठी त्यांच्याकडून केल्या जाणाऱ्या कृतींचे दर्शन या कथेतून घडते. ग्रामीण भागातील स्त्रिया असो वा पुरुष गावगाड्यात एकमेकांची नितांत गरज असते. ग्रामीण भागातील स्त्रीया ह्या आपला संसार व आपली मुलंबाळं यांना सांभाळण्यातच त्यांचा प्रत्येक दिवस जात असतो. बऱ्याचवेळा त्यांना गावात कोणती निवडणूक सुरु आहे. कोणाला निवडून द्यावयाचे आहे. निवडूण दिलेले लोकप्रतिनिधी कोणतं काम करणार आहेत. याविषयी काहींच माहीत नसते. मोजकीच गावातील राजकारणी मंडळी आपल्या सोयीनुसार राजकीय पटावर या प्याद्यांची हालवाहालव करत असतात. त्यांना फक्त आपले ध्येय गाठावयाचे असते. त्यासाठी राजकारणाच्या प्रांतात कधीही नसलेल्या मंडळीनाही या राजकीय पटलावर आणले जाते. आपल्यातली राजकीय इर्ष्या या मंडळींच्या मनात भरली जाते. त्यातूनच दैनंदिन जीवनात एकमेकाचे मित्र असलेले, मैत्रिणी असलेल्या स्त्रिया दुरावतात. तरीही या राजकारणातल्या पदांपेक्षा त्यांना त्यांच्या संसाराची चिंता राहते. त्यातुनच पुन्हा या पदांच्या वादातूनच ऐकमेकींच्यात शत्रुत्व करणाऱ्या मैत्रिणी जवळ येतात. कुणाच्यातरी महत्त्वाकांक्षेपेक्षा आपला संसार महत्त्वाचा आहे हे त्यांना उमगते. या राजकारणासाठी आपल्या संसाराची कशी वाताहत होणार आहे, हे त्यांना समजते.

सत्तेची संधी सर्वांनाच मिळावी म्हणून आरक्षित जागांची सुरुवात झाली पण दुर्देवाने आपल्या सोयीची व आपल्या हातात राजकारणाची चावी राहिल अशाच व्यक्तींना राजकर्ते या स्थानावर बसवितांना दिसतात. राजकारणी आपली सोय पाहतात पण अधिकारी पदावर बसविल्या जाणाऱ्या व्यक्तीची मात्र खूपच हालत होते. हे कथासुत्र या कथेच्या मुळाशी असलेले दिसते.

हिंदुराव सुतार उर्फ कॉमरेट हा घरात कोणतेही काम न करता गावातल्या

Scanned with OKEN Scanner

राजकारणातच रमलेला असतो. गावातील प्रतिष्ठीत राजा निंबाळकर याच्यासाठी त्याचे काम सुरु असते. राजकारणातील उचापतीतून त्याला काहीही मिळत नसते. त्यामुळे त्याची पत्नी आक्का संसाराचा गाडा स्वत: कष्ट करुन हाकत असते. तानू कुंभारीन तिची चांगली मैत्रिण असते. गावातल्या ग्रामपंचायतीच्या निवडणुकीसाठी सरपंचपद मागासवर्गीय महिलेसाठी आरक्षित होतं आणि हा आरक्षित उमेदवार शोधण्यासाठीची धावपळ सुरु होते.

कॉमरेट आपल्या बायकोला सरपंच करायचा चंग बांधतो. निंबाळकरांना सांगून सरपंचपदी आपली बायको उभी राहावी म्हणून प्रयत्न करतो. राजकारण आणि संसारकारण याचा मेळ जमणार नाही म्हणून होय नाही करत शेवटी आक्का तयार होते. तिकडे आक्काची मैत्रीण तानुबाईला ही विरोधी खंडू बाळा पाटील आणि बाबू मुसळे यांच्या स्वाभिमानी आघाडी पॅनेलमधून तिचीही इच्छा नसतांना, तिला मारहाण करुन, तिच्या व्याह्याला सांगायला लावून तयार केले जाते. प्रचाराचा धुरळा उडतो. राजकारणाच्या गटारगंगेत कधीही नसणाऱ्या, आपलं काम भलं की आपण भलं अस जगणाऱ्या जीवाभावाच्या मैत्रीणी एकमेकींपासून दुरावतात कॉमरेट आपली शेती गहाण ठेवतो.

निवडणुकीच्या प्रचाराचा धुरळा बसतो. निकालासाठी सारे तालुक्याच्या गावी एकत्र येतात. सारीच मंडळी इकडे तिकडे विभागतात. परत तानू व आक्काची गाठ पडते. निवडणुकीतला अबोला संपतो. या निवडणुकीनं संसाराकडं झालेलं दुर्लक्ष लक्षात येतं, दोघींचा संवाद सुरु होतो. " नुसतं निवडून आलं मंजे झालं!... फुडची न्हाई म्हटलं तरी पाच वरसं का हुईना ह्योच लांडा कारभार कराय पायजे. घरादाराव नी परपंच्यावर पाणी सोडून..."(पृ.१७५) या तानुच्या उद्‌गारातून आक्काच्या मनात विचार सुरु होतो. आपल्याला विजय मिळावा तर आपल्या मागं ही नको ती ब्याद लागेल म्हणून " ह्या मतानी तूच जितलीस तर बरं हुईल बाई" (पृ.१७६) अशी ती तानूला म्हणते. त्याचवेळी ओळखीची माणसं अंतर ठेवून दोन घोळक्यांनी येताना दिसतात. त्यात कॉमरेटच्या घोळका झपाझप त्यांच्याकडं चालत येताना दिसतो.

गावच्या या मतांच्या राजकारणात गोरगरीबांची विनाकारण होरपळ होते. खोट्या प्रतिष्ठेपायी ही माणसे स्वत:ची जमीनही गहाणवट टाकतात. जीवाभावाच्या माणसात मतभेदांची दरी निर्माण होते. संसाराकडे दुर्लक्ष होते. आणि या राजकारणासाठी हे सारं करायचं ते मात्र चालवणारा दुसराच कोणीतरी असतो. या ग्रामस्तरावरच्या राजकारणात सर्वसामान्यांची होणारी ससेहोलपट लेखकाने केंद्रस्थानी ठेवली आहे.

कमल गाडगीळ यांची 'उद्ध्वस्त'ही कथा नायिकेच्या गूढ मनाचा वेध घेणारी

आहे. गुढकथा ह्या मनोविश्लेषणात्मक पातळीवरुन अभ्यासली तर मानवी मना‍ची गुंतागुंत सहज उलगडता येते. मानवी मनाचे रहस्य हे न उलगडणारे आहे. मनोविश्लेषणात्मक पद्धतीने मानवी गूढ वर्तनाचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न होतो. मानवी मनात काही स्वप्न लपविली जात असतात. ती वास्तव जगात अस्तित्वात नसतात. त्या आपल्या स्वप्नात कुणीही प्रवेश करु नये अशी इच्छाही बाळगली जाते. यावेळी हृदयाशी जपलेल्या या स्वप्नात वास्तव जगाचा प्रवेश होतो, त्यावेळी हे स्वप्न तुटते. स्वप्न तुटल्यावर वास्तव जगाची जाणिव होते व दु:ख होते. हाच या कथेचा आशय आहे.

समीर आणि मंजिरीने ठरवून मनासारखा संसार केला. त्यांच्या या संसारवेलीवर सुजय नावाचे फुल फुलले. सारं काही व्यवस्थित सुरु असताना सुजय आजारी पडतो आणि तो या दोघांनाही सोडून जातो. त्या दु:खातून मंजिरी सावरत नाही. सुजय आपल्यात नाही हे सत्य तिचं मन स्वीकारायला तयार होत नाही. त्यामुळे ती स्वप्नात जगत राहते. त्यामुळे आपला मुलगा पुन्हा जन्मला आहे यावर तिचा विश्वास बसतो. त्याला शोधण्यासाठी ती पारदर्श एक्सप्रेसने फुलगावला पोहचते. स्वप्नात पाहिलेली खेळण्यातील पारदर्श एक्सप्रेस वास्तवात नसतांनादेखील ती आहे असं समजून ती फुलगावात पोहचते. तेथील गरीब पार्वतीच्या मुलाला सुजय समजते. या पार्वतीचा मुलगा मंद आहे. आपल्या मुलाला शिक्षण मिळेल या आशेवर पार्वतीबाई आपल्या मुलाला घेऊन मंजिरीसोबत तिच्या घरी येते. समीर या साऱ्या प्रकाराने हातबल होतो. मंजिरी त्याच्या बऱ्यावाईटाचा विचार करत नसते. ती तिच्या स्वप्नातील जीवन वास्तवात आणण्याचा प्रयत्न करत असते. पार्वती आणि तीचा मुलगा यांच्या वर्तनाने समीर त्रासलेला असतो. तरीही तो मंजिरीवरील प्रेमापोटी सारं काही सहन करत असतो. एक दिवस मंजिरीबाईचा बॉस सुधीर सरदेसाई घरी आले त्यावेळी मंजिरी घरी नव्हती. वास्तवातील मंजिरीचे सारे जीवन त्यांना समीर ऐकवतो. त्यावेळी त्यांनाही धक्का बसतो कारण मंजिरीने सांगितलेले स्वप्नवत जीवन वेगळेच असते. तिचं अॅबॉर्शन झाल्यावर निराश झाली पुढं एकदा, दोनदा, तिनदा तिच्या वाट्याला हाच अनुभव आल्यावर मात्र ती आई होऊ शकणार नाही हे तिला कळून चुकलं. हा आघात तिला सहन होऊ शकला नाही. त्यामुळे तिने वास्तवाची वाट सोडली. ती स्वप्नातच जगत आहे हे समीरनं सरदेसाईना सांगितलं. तेवढ्यात मंजिरी घरी आली. आपण जगापासून लपवून ठेवलेली स्वप्न आज तुटल्याची तिला जाणीव झाली. सरदेसाईना सांगितलेली खोटी माहिती आज उघड झाली होती. ते स्वप्न तुटलेले होते. या साऱ्यामुळे मंजिरी आज दीनवाणी झाली होती. ती हुंदके देऊन रडू लागली. सरदेसाई हळूच निघून गेले. समीर तिला सावरत होता. तिचं स्वप्नांचं जग तिच्या रडण्याच्या पुरात विरघळून

Scanned with OKEN Scanner

चाललं होतं.

मानवी मनात साचून राहिलेला आनंद असो वा दुःख ते व्यक्त झालं नाही तर माणूस अबोल होत जातो. तो स्वप्नातच जगत राहतो. त्याला पटणाऱ्या जगात तो वावरत राहतो. वास्तवापासून दूर जातो. हे सत्य या कथानकाच्या मुळाशी आहे. मानवी मनाचा हा आतल्या आत होणारा कोंडमारा व्यक्त झाल्यावरच मानव वास्तवाच्या पातळीवर येतो हे सत्य या कथेतून दिसते.

'नवीन गोष्ट शिकण्यासाठीची गोष्ट' ही कृष्णा किंबहुने यांची कथा माणसाच्या स्थितीवर भाष्य करते. जागतिकीकरणाने भौतिक सुखाचा महापूर ओसंडून वहात असला तरी माणूस दिवसेंदिवस निष्क्रिय होत आहे. याची जाणीव करुन देणारी ही कथा आहे. माणूस स्वनिर्मितीचा, नवनिर्मितीचा आनंद आज घेऊ शकत नाही. त्यामुळेच त्याचे जीवन तथ्यहीन बनले आहे. तो सुखाचा शोध घेतो आहे हेच या कथेचे आशयसुत्र आहे.

या कथेत वेगवेगळ्या वयोगटातील निवेदक, त्याचा मित्र, रसायनशास्त्राचे प्राध्यापक, हॉटेल चालवणारे काका, क्लार्क काका अशी पात्रे आहेत. शहरातल्या भौतिक सुविधात गुरफटून गेलेली पण अतृप्त असणारी अशीही पाच वैशिष्ट्यपूर्ण पात्र आहेत. ते राहणाऱ्या भागात सुरु असणारा संगमरवरी बंगला कोण बांधत आहे याचे कोडेही त्यांना उलगडलेले नाही. क्लार्क काका सर्वांच्याच निवांतपणावर भाष्य करताना दिसतात. "पस्तीस-छत्तीस वर्ष आयुष्य जगुनही जगण्यात आनंद निर्माण करता येत नाही"(पृ.१९८) हे क्लार्क काकांचे उद्‌गार जीवनातला आनंद हरवत चालला आहे याचे धोतक आहे तर "कायम प्रसन्न राहता यावं यासाठी काही एक सूत्र शोधलंच पायजे"(पृ.१९८) या उद्‌गारातून आपला सुखाचा शोध अपुराच असल्याचे दिसते "स्पर्धेत जगून, फॅशन करुन आपलं काहीतरी जपता यायला पायजे"(पृ. १९९) या उद्‌गारातून आपलं स्वत्व आपण हरवत चाललो आहोत हे समजते. क्लार्क काकांची त्याने मोडलेली आरामखुर्ची परत जोडून बनवायची हा त्यांचा निर्णय त्यांना आनंद देणारा आहे.

माणूस स्वतःमधील कृतीशीलता, निर्मितीक्षमता, सौदर्यसृष्टी, गतीमानता, नाविण्याचा शोध घेण्याची वृत्ती हरवून बसला आहे. यंत्रनिर्मितीतील वस्तूत सुबकता, सौंदर्य असले तरी ती कायम टिकणारी नाही, स्वनिर्मितीत सुख, आनंद शोधण्याचा गूढ भाग शोधणारी ही कथा वाचकाला अंतर्मुख करते.

महानगरातील आधुनिक जीवन शैलीत कराव्या लागणाऱ्या बऱ्यावाईट कर्माचा आलेख मांडणारी विलास सारंग यांची 'पूर' ही कथा आहे. मानव हा इतर प्राण्यांपेक्षा खूपच वेगळा आहे. कोणत्याही संकटात त्याची दोन रुपे दिसून येतात. एक सहकार्य करणारे मानवतावादी रुप तर दुसरे या संकटाच्याकाळात आपल्या स्वार्थासाठी

कोणत्याही थराला जाऊन आपला स्वार्थ साधणारं हिंस्त्र रुप दिसतं.

या कथेचा नायक परेश संघानी हा ग्रामीण भागातील मुलींना फसवूण त्य मुंबईत देहविक्रीसाठी आणत असतो. लालसाहेबांसाठी तो काम करत असतो. गुजरात राज्यात आलेल्या पुराचा फायदा घेऊन तेथे सर्वस्व हरवलेल्या मुलीला देहविक्रय करण्यासाठी मुंबईत आणण्याची कामगिरी लालसाहेब परेशवर सोपवतात. परेश रात्रभर प्रवास करुन व्यारा गावी पोहचतो. तेथे कमी खर्चाच्या लॉजवर रहातो. तो पुरात सर्वस्व हरवलेल्या जयंतीला हेरतो. तिचा हितचिंतक असल्याचे दाखवितो. निराधार झालेल्या जयंतीलाही परेशचा आधार वाटतो. आपल्या आयुष्याची पुढे कशी वाताहत होणार आहे या कल्पनेपासून अनभिज्ञ असणारी जयंती परेशवर विश्वास ठेवते. तो जयंतीला घेऊन लॉजवर जातो. तिचा विश्वास संपादन करण्याचा प्रयत्न करतो. ती परेशला आपल्या घरी जाऊन काही उपयोगाच्या वस्तू घेऊन येऊ म्हणून विनविते. परेश ती मान्य करतो. जयंतीला घरात तिची बाहूली सापडते. त्या बाहूलीला जयंतीसोबत पाहून परेशला आपल्यातून निघून गेलेल्या त्याच्या मुलगीची तृप्तीची आठवण होते. तृप्तीच्या आठवणीने तो बेचैन होतो. त्याला रात्रभर झोप लागत नाही. आपण जयंतीला कोणत्या दलदलीत ढकलत आहोत या विचाराने तो अस्वस्थ होतो. आपण जयंतीला यातून वाचवूया हा विचार त्याच्या मनात येतो. लाकडी ओडक्यांच्या तराफावर बसून तो जयंतीसह सागराकडे जाणे पसंत करतो. तो जयंतीचा त्राता होतो का यमदूत हे तिलाही कळेना.

पोटाची खळगी भरण्यासाठी शहरात कराव्या लागत असणाऱ्या निती-अनितीच्या कार्याचे स्वरूप या कथेतून समजते. ग्रामीण भागातल्या समस्येत, संकटात शहरी मानसिकतेला कशी संधी दिसते यावर ही कथा भाष्य करते. दुसऱ्याच्या मुलीत आपली मुलगी पाहिल्यावर परेशची सद्सद्विवेकबुद्धी जागी होते. आपण करत असलेल्या कृत्याची जाणीव होते व त्यातील भयावहता समजते. त्यामुळेच त्याच्यामनातील व्यावसायिक मागे पडतो व ते स्थान पिता घेतो. जयंतीचा मांडला जाणारा बाजार तो थांबवितो. तिला वाचवण्याचा प्रयत्न करतो. व्यावसायिकतेला निती अनितीच्या कल्पना लावल्यास माणसाकडून दृष्टकृत्य होणार नाही. मानवी जीवन सर्वांसाठीच सुखावह बनेल हा आशावाद या कथेतून व्यक्त झालेला दिसतो.

किरण येले यांची 'मोराची बायको' ही कथा मानसशास्त्रीय तंत्राचा वापर करुन लिहिलेली कथा आहे. मानवी अंतर्मनात अनेक भाव-भावना, वासना, सुप्त इच्छा असतात. या प्रकट न झालेल्या मनात दबलेल्या उर्मी, स्वप्नात प्रतिकात्मक रीतीने समूर्त होतात. वाङ्मय हे मनुष्याच्या मनाची जी प्रतिमा निर्माण झाली तिचा शोध घेण्याचे एक शब्दरूप साधन आहे. याच मानसशास्त्रीय तंत्राचा वापर करुन

Scanned with OKEN Scanner

ही कथा लिहिली आहे.

या कथेतील कथानायिका बाल्यावस्थेपासून किशोरावस्थेपर्यंत स्वप्नवत असलेल्या मोराला, मोर पुरूषाला शोधण्याचा प्रयत्न करते, तर कधी स्वत:च मोर बनून आत्मिक आनंद घेण्याचा प्रयत्न करतांना दिसते. शारीरपातळीवरील सर्व बंध झुगारून या मोरपुरूषाशी तादात्म्य होते. भावनांचे प्रकटीकरण करतांना शब्दभाषेपेक्षा स्पर्शाला, गंधाला, मीलनाला प्राधान्य देते व 'स्व'शी एकरुप होते.

बालपणापासून कथानायिकेचा सुरु असलेला मोरपुरुषांचा शोध प्रथमत: घरच्यांना गंमत वाटतो. नायिका वयात आल्यावर मात्र तिचा हा मोरपुरुषाचा शोध तिच्या आईला अवास्तव वाटतो व ती रागावतेही. पण नायिकेचा हा शोध सुरुच राहतो. सहलीला गेल्यावर ती मोरपुरुषाचा शोध घेण्यासाठी जंगलात जाते. त्याची मोरपिसे एकत्र करत करत ती दाट जंगल तुडवत राहते. शेवटी अंगावरील सर्व वस्त्रसंभार उतरविते. मौल्यवान चंद्रहार तोडूनन टाकते. मोरपिसे अंगवार लेवून ती त्याला शोधत राहते. तिच्या पायातील कातडी चपलाही ती चिखलात सोडून देते. त्याचवेळी तिला मोरपुरूष भेटतो. न बोलताही त्यांना एकमेकांच्या मनातील ओळखता येतं. तरीही ती त्याला माणसासारखं बोलण्याचा आग्रह करते. तो माणसासारखं बोलू लागतो. "भावनांचं प्रकटीकरण करताना जो हुंकार आतून येतो तेच खरं प्रकटीकरण... खरं प्रकटीकरण असतं भावनांचं. तीच खरी भाषा. शब्द बनून येते ती बोली आणि स्वरातून प्रकटते ती भाषा." (पृ.२३५) हे मोरपुरूषांनं खऱ्या भाषेचं सांगितलेलं स्वरूप खूपच बोलकं आहे.

मानवी जीवनातील सृजनशक्ती किंवा जीवनोत्सुकता हे या कथेचे केंद्रस्थान आहे. मनुष्याच्या मनातील भावना, विचार, कल्पना, वासना, वर्तन इत्यादींचे मूळ त्यांच्याच अंतर्मनात असते. मोराची बायकोमधील नायिका तिच्या अंतर्मनातील पुरूषाचा या पातळीवर शोध घेतांना दिसते. मोरपुरूषाच्या भेटीसाठी आतूर झालेली नायिका भेट झाल्यावर मात्र त्याने माणसाप्रमाणे वर्तन करावे अशी अपेक्षा व्यक्त करतांना दिसते. मोरपुरूष मात्र ती तीचे स्वत्व टाकून पूर्ण निसर्गरुपात आल्यावर तिच्याशी एकरुप होतांना दिसतो. मानवी मनातील प्रीतीच्या, भेटीच्या, मीलनाच्या अशा भावभावनांचे कंगोरे उलगडणारी ही कथा आहे.

'मी मेलोच नाही' ही प्रा. माधव सरकुंडे यांची कथा अंधश्रध्दा आणि देवभोळेपणाची पारंपरिकता आदिवासी जीवनात किती खोलवर रुजली आहे याची जाणीव करून देणारी कथा आहे.

दोन महिन्यापासून गायब झालेला राझीचा नवरा शनवाऱ्या कधी घरी येईल म्हणून ती झुरत होती. पाच लेकरं तिच्या गळ्यात होती. त्याचं काय झालं असंल हा विचार तिच्या मनात नेहमी येत होता. एक दिवस लटारामनं धुडकीच्या दऱ्यात

एक मुडदा बघितला आणि तो शनवाऱ्याचं असलं म्हणून गावभर चर्चा सुरु झा[illegible] त्या ठिकाणी गेल्यावर तिथं असणार मृतदेह कोणाचा आहे हे ओळखणं अवघड असतं. तो शनवाऱ्याचाच देह आहे याची एकही खूण पटत नाही. पण गाववाले त्याला शनवाऱ्या मानून त्या सडलेल्या मृतदेहाला अग्नी देतात. शनवाऱ्याच्या जाण्याने राझी दु:खी होते. शनवाऱ्याचे दिवस ठरतात त्याच्या दिवसाची घाई सुरु असते अन् शनवाऱ्या प्रत्यक्ष दारात अवतरतो. रांझीसह सारेच लोक त्याला भूत समजून दगडफेक करतात. बिचारा शनवाऱ्या पटवून सांगण्याचा प्रयत्न करतो पण त्याचे कोणही ऐकून घेत नाही. त्या शनवाऱ्याला आपला जीव वाचविण्यासाठी तेथून पळावं लागतं. शनवाऱ्या कसाबसा जीव वाचवत अमरावती शहरात येऊन पोहचतो. तिथल्या हॉटेलात तो नोकरी करतो. तेथील दिवानजी चांगला असतो. तो शनवाऱ्याची सारी कथा ऐकतो व त्याला पोलिसात तक्रार द्यायला लावतो. पोलीस शनवाऱ्याला घेऊन त्याच्या घरी गेले. त्यांनी राझीला पटवून सांगितलं. पण तो आपला पती नसून ते त्याचं भूत आहे, हे राझी पोलीसांना सांगते. शेवटी पोलीस राझीला अटक करण्याची भिती दाखवितात. त्यामुळे राझी शनवाऱ्याला घरी ठेवून घेते पण ती त्याला आपल्या पतीचं भूतचं मानते. बिचारा शनवाऱ्या गावातील प्रत्येकाला ओरडून सांगतो " आरे भौ! मी मेलोच नाही रे ! मव्ह मन्न खरं माना रे." (पृ.२५०) पण त्यांचं म्हणनं कोणीच खरं मानीत नाही. शनवाऱ्याशी कोणीही बोलत नाही. तो जिवंत असूनही मेल्यातच जमा आहे.

आदिवासी जीवनास या अंधश्रध्दा कशा चिकटल्या आहेत याचे दर्शन शनवाऱ्याच्याव्दारे लेखकाने घडविले आहे. जिवंत माणसाला त्यामुळे जिवंतपणी मृत्यूयातना भोगाव्या लागतात.

'भुताळ्या' ही नजूबाई गावीत यांची कथा अशीच अंधश्रध्देतून नरकयातनामय होणाऱ्या जीवनाचे दर्शन घडविणारी कथा आहे. आदिवासी भगताची समाजावर असणारी पकड, त्याची न्याय करण्याची पध्दती, त्याची शिक्षा देण्याची अघोरी पध्दत आणि स्वार्थासाठी अशा भगताकडून लोकांचा केला जाणारा छळ याची मांडणी या कथेत केली आहे.

या कथेतील भीका व नाया या शेतकरी कुटूंबाचे बैल मेल्यामुळे त्यांचा संसार उद्‌ध्वस्त होतो. भिकाच्या बैलावर कुणीतरी करणी करुन ते बैल मारलेत अशी समजूत कारभारी दाजीची होते. कारभारी या गोष्टीचा छडा लावण्यासाठी मंगळ्या भक्ताकडे जाण्याचे ठरवितो. सगळे पुरुष भाकरी बांधून मंगळ्या भक्ताकडे जातात. मंगळ्या भगत त्या परिसरातला नावाजलेला भगत असतो. पोलीसही त्याला पकडत नसतात. सगळे मंगळ्या भगताकडे येतात. दाजी घडल्या गोष्टीचा छडा लावावा म्हणून मंगळ्याला विनंती करतो. पण बैल मारणारे मोगर विद्यावाले

Scanned with OKEN Scanner

आहेत तुमच्या गावी येऊनच या गोष्टीचा छडा लावावा लागलं असं मंगळ्या सांगतो आणि सारे सावरीपाड्यात आले. सर्व स्त्रीपुरुषांना एकत्र करून मंगळ्या आपल्या कामाला सुरवात करतो. "चोराला लपवू नको. सगळ्यांच्या पुढे घडा पाड जो चोर असेल त्याला गय करू नको" (पृ.२५५) असं म्हणणाऱ्या शिड्याला मंगळ्या बाजूला काढतो. हसणाऱ्या बणालाही तो बाजूला बसवितो. सारी व गारी या दोघी बहिणींना तो बाजूला बसवितो व त्यांना शिक्षा द्यावी अशी कारभाऱ्याला विनंती करतो. कारभारी या स्त्रियांच्या नवऱ्यांना नामदेव, सखाराम, गोविंदा व शिड्या यांना भिकाला नुकसान भरपाई व भगताचा खर्च उचलून द्यावा असे सांगतो. तो खर्च भार उचलायला तयार असतांनाही मंगळ्या भगत या स्त्रियांना व शिड्याला अघोरी शिक्षा देतो. त्यांनी न केलेल्या पापाची त्यांच्याकडूनन कबुली घेतो. पुन्हा त्यांनी सांगितलेले मेंढी, बकरीचे बळी द्यायला लावतो. ऐवढ्यावरच तो थांबत नाही तर या सर्वांना कसलंस पाणी पाजतो यामुळे या स्त्रिया रडत राहतात. त्यांचे नवरेही त्यांना समजावून घेत नाहीत. सगळ्यांची नजर चुकवून मंगळ्याच्या हातात हळूच दाजी नोटा सरकवतो. मंगळ्याला पोहचवायला दोन-चार मुलं जातात. सखाराम आपली अब्रु गेली म्हणून बापाच्या गावाला जातो तर नामदेव आनलीला जातो. बणा व शिड्या हे चारपाच वर्षानंतर आंधळे होऊन मेले. सारी व गारी या दोघी बहिणी अजून बरळत फिरत राहतात. अगदी तरुण वयात दोघी बहिणी भुताळ्या ठरल्या. त्यांचा संसार उद्ध्वस्त झाला. नामदेव व सखारामनं दुसऱ्या बायका केल्या नाहीत. मंगळ्या भगतानं स्वतःच्या स्वार्थासाठी या चारही जणांचे खूपच हाल केले व जीवनभर न सरणारी पिडा दिली.

अशाप्रकारे 'कथाबंध' या कथासंग्रहात विविध विषय, आशय असणाऱ्या कथा आल्या असून या साऱ्या कथा वाचकांना अस्वस्थ करतात तर काही कथा वाचकांना बोध देतात. काही कथांतून ग्रामस्थरावरील प्रश्न प्रकट झाले आहेत. त्याप्रमाणेच दलितकथाही वास्तवाबरोबरच दलितांच्या समस्यांचेही चित्रण करते. आदिवासी समाजातील अंधश्रध्दा, समस्या यांचेही चित्रण यातील काही कथांतून येतांना दिसते.

IQAC - Coordinator
Shri- M. H. Khapane College of
Arts & Commerce, Pachal.

PRINCIPAL
SHRI MANOHAR HARI KHAPANE
COLLEGE OF ARTS & COM.PACHAL

आधारभूत संदर्भग्रंथ

१. दुर्गा भागवत; लोकसाहित्याची रुपरेखा, वरदा प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, १९५६

२. सुधा जोशी; कथा संकल्पना आणि समीक्षा, मौज प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती २०००

३. धनाजी गुरव व इतर (संपा.), कथाबंध, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर प्रथमावृत्ती २०११

१.
कविता
संकल्पना, स्वरूप आणि परंपरा

डॉ. प्राजक्ता शिंत्रे

प्रस्तावना

साहित्य ही एक कला आहे. साहित्याचे माध्यम शब्द आहे. 'साहित्य' हा शब्द सर्वसमावेशक असला तरी वाचकाच्या वाचण्याच्या कृतीशी साहित्यकृतीचा जवळचा संबंध येतो. प्राचीन काळी कथा, कादंबरी, कविता, नाटक या सर्व साहित्याला 'काव्य' असे संबोधले जात असे. प्रत्येक साहित्यप्रकार हा आपल्या अंगभूत गुणवैशिष्ट्यांमुळे वेगळा ठरतो.

काव्याला मानवी देहाची उपमा देऊन शरीर आणि आत्मा या परिभाषेत काव्यतत्त्वाचे वर्णन करण्याची पध्दती संस्कृत साहित्यशास्त्रात फार पूर्वीपासून रूढ आहे. 'ऋग्वेद' हा आपला प्राचीनतम ग्रंथ होय. धार्मिकदृष्टी बाजूला ठेवून वाङ्मय या दृष्टीने ऋग्वेदाकडे पाहिले तर तो एक काव्यसंग्रह ठरतो. संतांनी आपल्या अभंगातून म्हणजेच काव्यातून तत्कालीन समाजाचे प्रबोधन केले. संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम यांनी मोठी भक्ती चळवळ उभी केली. संतांनी सामान्यजनांना अध्यात्माची, भक्तीची गोडी लावली. अभंग व कीर्तन, भजन, प्रवचन, भारूडे, या माध्यमांतून त्यांना ज्ञान दिले आणि सजग केले अशा प्रकारे त्यांनी लोकशिक्षकाची भूमिका बजावली. संतांनी आत्माविष्कारासाठी ओवी आणि अभंग या छंदातून रचना केली. समाजाला जागृत केले. त्यामुळे काव्याचे महत्त्व प्राचीन काळापासून आजतागायत आहे.

काव्य संकल्पना

संस्कृत साहित्यशास्त्रकारांनी केलेल्या काव्याच्या संकल्पना

Scanned with OKEN Scanner

21th International Interdisciplinary Conference, Pune

'Contribution of Educationist from Maharashtra of Global Level' & 'Contribution of Padmavibhushan Shri Sharadchandraji Pawar in Various Fields'

२१ वी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद

'महाराष्ट्रातील शिक्षण महर्षींचे जागतिक स्तरावरील योगदान'

'पद्मविभूषण मा. शरदचंद्रजी पवार यांचे विविध क्षेत्रातील योगदान'

संपादक

डॉ.स्नेहल तावरे

श्री. संतोष खांडगे

स्नेहवर्धन प्रकाशन

पुणे

Scanned with OKEN Scanner

Snehavardhan Prakashan : No. 1283

'Contribution of Educationist from Maharashtra of Global Level'
'Contribution of Padmavibhushan Shri Sharadchandraji Pawar in Various Fields'

'महाराष्ट्रातील शिक्षण महर्षींचे जागतिक स्तरावरील योगदान'
'पद्मविभूषण मा. शरदचंद्रजी पवार यांचे विविध क्षेत्रातील योगदान'
(समीक्षा - संदर्भ)

Publishers & Printers :
Dr. L. V. Tawre
Snehavardhan, 863 Sadashiv Peth,
Behind Mahatma Phule Sabhagruh,
Pune - 411 030. India
Office : (020) 2447 25 49 / 2443 69 61
Mobile : 9423643131 / 9075081888
Email : snehaltawre@gmail.com

© **S.R.I.**

First Edition : 12th December 2019
21th International Interdisciplinary Conference, Pune

Cover By : Santosh Ghongade

Type Setting : Sunita Parnerkar

Printed By : Smita Printers, Pune

ISBN 978-93-87628-73-8

Pages : 80

Price : ₹ 100
$ 2

महाराष्ट्राला कणखर नेतृत्व देणारे
आणि
भारतावर कर्तृत्वाची मोहोर उमटविणारे
माननीय नामदार शरदचंद्रजी पवार साहेब
यांच्या
जीवन कार्यकर्तृत्वाला
आदरपूर्वक सस्नेह अर्पण...

- डॉ. स्नेहल तावरे
- श्री. संतोष खांडगे

Scanned with OKEN Scanner

९. पदमविभूषण माननीय शरदचंद्रजी पवार यांचे
विविध क्षेत्रातील योगदान - सौ. वै. स. कोयते / ४२
१०. शरद पवार यांचे शेती विषयक कार्य - काकासाहेब भोरे/ ४८
११. पद्मविभूषण मा. शरदचंद्रजी पवार यांचे विविध क्षेत्रातील योगदान
- ज्योती सचिन दुर्ग-भेगडे/५०
१२. पद्मविभूषण मा. शरदचंद्रजी पवार यांचे विविध क्षेत्रातील योगदान
- सौ. अनुराधा संभाजी हुलावळे / ५५
१३ शरद पवार : एक बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व
- तांबोळी रियाज उस्मान/ ५७
14. Contribution of Hon. Sharadchandraji Pawar Saheb for Maharashtra Socio- Economic Development
- Mrs. Preeti Jangale/61
15. The Versetile Personality
- Rajendra Gulab Waje / 67
16. Contribution of Maharashtra's Educationist at Global Education
- Mrs. Renu Sharma / 71
17. Contribution of Sharad Pawar in various Fields **- Kajal Gaikwad/75**
18. Dr. B. R. Ambedkar :- **Mr. Manohar Kondagurle / 81**
A Library Reader and Educationist

Dr. B. R. Ambedkar : A Library Reader and Educationist

- Mr. Manohar Ramulu Kondagurle

Introduction:

Dr.BabasahebAmbedkar was a brilliant, unusual and extraordinary child who had lust for information, knowledge, books and wisdom from the age of ninth. Dr.BabasahebAmbedkarwas voracious reader, prolific writer, wonderful orator, serious researcher, social reformer and party builder. The unmounts value of education led him to study economics, politics, law, sociology, anthropology and finally Buddhism and Marxism.

Belief of Dr.BabasahebAmbedkar was, education brings changes in illiterate people and society. True education strengthens the thought of humanity. It generates source of livelihood, imparts wisdom and imbues us with egalitarianism. He extremely warns people that "You must remove your own slavery". It is humiliating to live life by losing self- honesty.The philosophy of Dr. Babasaheb is "Educate, agitate and unite".

Dr. BabasahebAmbedkar and Library:

Dr.BabasahebAmbedkar had engaged in an endless struggle to emancipate the marginalized groups of Indian society, but also worked zealously for the development of libraries in the country and he was the first visionary of India who had a thorough and comprehensive understanding of Library. He considered a library to be a hub of books, manuscripts and rare documents. Secondly, libraries in his opinion were not mere information

houses; they were secular institutions where people of different castes, classes and cultures could sit together and develop a common culture of fraternity and brotherhood.

Dr.Ambedkar himself was an extensive user of libraries, and had the opportunity to learn at the best libraries of the time, such as the libraries of Columbia University, London University, British Museum, and the India Office Library at London.Some of his biographers recorded that "so intense was his reading and so much engrossed was he in it that he was always hunted out by the watchmen in the evening". Ambedkar made innumerable efforts to build book stores and libraries that functioned based on his secular principles.

Dr.BabasahebAmbedkar was the first educator in those days, who provided space for a library at his residence, 'Rajgruha' which was according to Rege, the largest and richest of personal collection at the time across the Asian Sub-Continent. In his opinion, a library should be a place which can make knowledge accessible with minimal expense.

While issuing directions to the library staff of Siddharth College, Ambedkar had stated that "whoever the reader may be internal or external, visits the library for reference collections or reading should not be rudely sent back in disgust mood. If a particular book is not available in the library that may purchase for him and if it is not available in market then it be made available by borrowing from some other library but the need of the reader should be met"

Views of Dr. BabasahebAmbedkar on Education:

a) Primary Education:

A thought of Dr. BabasahebAmbedkar was, primary education must be compulsory. Because maximum people live in India was poor. By the compulsory and free education every person can be get education like rich person. These thoughts are motivating for primary education and according to Babasaheb, responsibility of primary education must be on Government.

b) Secondary Education :

With the primary education, he also emphasized on secondary education. Good citizens are made in the place of School and good teacher can made good citizens.

c) Higher Education :

Dr. BabasahebAmbedkar was given higher priority to higher education. He thought that University is the center of higher education. Higher education should reach to the door of common man. There should not be University is only the examination center but it must be Centre of knowledge and science.

Contribution by Establishing Educational Institutes in Maharashtra:

Free Hostel Facility:

Dr. BabasahebAmbedkar started hostels for untouchable students in various places like Pune, Panvel, Solapur, Nashik, Thane and Dharwad with donation from local and grant from district authority. Provided free boarding facility untouchable students and apart from financial constraints social and cultural stigma also affected full development of their personality in the Hindu dominated colleges.

Establishment of Colleges:

Dr.B.R.Ambedkar wanted to establish separate institutions for the untouchables. Therefore the People's Education Society is established in July 1945. By the lead of this society, He established Siddharth College in Mumbai,Milind College in Aurangabad and many schools for the untouchables. He was also worked as the Chairman of the Ramjas College of Delhi University.

Impact of Dr. BabasahebAmbedkar's thoughts at Present Scenario in Indian Education Field :

The government of India realized that after 63 years, the importance of thoughts of Dr. BabasahebAmbedkar and wanted to bring them into reality. Effective educational system gives proper shape to the scientific and technical development. The poor base of primary education not produces qualitative higher education.For giving valuable education to all, Central

Scanned with OKEN Scanner

Government of India declared that 'Right to education' as a fundamental right from 1st April, 2010. The Prime Minister of India Dr. Manmohan Singh was declared that education is one of the fundamental rights, this is the moment thatthedream of Dr. BabasahebAmbedkarcame into reality.

The concept of "night school education was also the influence of Ambedkar s thought during the last two decades of twentieth century. According to him, "The education in university should be society oriented, scientific and away from prejudice, it should not be limited with the benefit of certain classes in society. He also adds that the aim of education is not only to teach thermos but it should enable to teach them how to develop the personality, to increase their intellectual capacities."

In another speech Ambedkar says that, "In the present system university has given very less powers to control the colleges. For him in spite of power of discipline, rejection of approval of college, university needs more powers."However, when we see the statute of university we come across the various powers endowed to university. By the result of this we have management council, Senate, Academic council and various faculties of university.

Conclusion :

After overall studying the educational vision of Dr. BabasahebAmbedkar, we can conclude that his educational thoughts seem as the milestones for present situation. Whichever changes Dr. Ambedkar had proposed through his thoughts about the education system in primary and higher are in the form of law in modern era.

ଓଓ

IQAC - Coordinator
Shri- M. H. Khapane College of Arts & Commerce, Pachal

PRINCIPAL
SHRI MANOHAR HARI KHAPANE COLLEGE OF ARTS & COM.PAC
A/P Raypatan,Tal- Rajapur,Dist- R

References :

1. Ambedkar: An Educationist of the marginalized. https://www.forwardpress.in/2017/10/ambedkars-thoughts-on-education-an-overview/
2. Ambedkar: An educationist of the marginalized.
3. BattulSurekhaNarhari (2016, August). Dr. B. R. Ambedkar as Educationist, (6)7, 1-3.
4. Salagare, M. (2018), Dr.B.RAmbedkar's views on Education.
5. Habib SK (2018) Dr B R Ambedkar as a Visionary Educationist. IJTSRD(2)2,1418-1421.
6. Sharma, R. (2018, April 14). Dr.Ambedkar: A Titan Secularist, Educationist and Social Reformer of Modern India, Mainstream, (lvi) 17.
7. Unpacking a Library: BabasahebAmbedkar and His World of Books, https://thewire.in/caste/unpacking-library-babasaheb-ambedkar-world-books
8. Tomer, R. (2016, July 27), The Debate on Libraries.
9. Educational Philosophy of Dr.BabasahebAmbedkar,https://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/143110/15/10_chapter%203.pdf
10. Dange, D. J. (2004): "Ambedkar's Vision of Library", Ambedkar's Vision and Education of Weaker Sections, MP: Manak Publication, 31-39.
11. Keer, Dhananjay (1977): Dr.Ambedkar, Life and Mission,PopularPrakashan.

Scanned with OKEN Scanner

- **Snehavardhan Prakashan : No. 1305**
- ***The Contribution and Achievements of Women in Various Fields at National and International Levels***
  (Volume - 6)
- **Publishers & Printers :**
  Dr. L. V. Tawre
  Snehavardhan, 863 Sadashiv Peth,
  Behind Mahatma Phule Sabhagruh,
  Pune - 411 030. India
  Office : (020) 2447 25 49 / 2443 69 61
  Mobile : 9423643131 / 9075081888
  Email : snehaltawre@gmail.com

- © **S.R.I.**

- **First Edition :** 15th December 2019
  22nd International Interdisciplinary Conference, Pune
- **Cover By :** Santosh Ghongade
- **Type Setting :** Sunita Parnerkar
- **Printed By :** Smita Printers, Pune
- **ISBN** 978-93-87628-75-5
- **Pages : 155**
- **Price : ₹ 200**
  $ 3

To the one
Who is mainstay of the
Universe,
The Woman
to the one
who stand up to the adversities,
The woman
Dedicated to Woman Power
with fullest Esteem.

- Dr. Snehal Tawre
- Dr. Shivling Menkudale
- Dr. Sanjay Nagarkar
- Dr. Savita Patil

Scanned with OKEN Scanner

9. Contribution and Achievements of Gertrude B. Elion in Research - **Asst. Prof. Nikhil Kole** ..51
10. Achievements of Women Workers In Cashew Processing Industries - **Prof. Shahu Gawade** ..56
11. From Quotidian Existance to Distance Stature A Study of Women - **Prof. Ramesh Patil** ..59
12. Sushma Swaraj - A Mother Of All Indians - **Prof P.R. Gawade** ..64
13. Woman Power : The Shashikalatai The Only Chief Minister in The History Of Goa (1973-1979) - **Prof. Prajal Sakhardande** ..68
14. First Indian Goan Women of International Repute - **Prof. Anju Sakhardande** ..72
15. Indira Gandhi – A Iron lady of India - **Sushilkumar P. Gujar** ..76
16. Anandibai Joshi : An Inspirational Figure - **Dr. T. K. Hatekar** ..81
17. The contribution of Amrita Sher Gilto Indian Art - **Prof. Rakhi Charwad** ..86
18. Contribution of Mahasweta Devi - **Prof. Ayodhya Jadhav** ..91
19. Anita Desai's Contribution to Indian English Literature - **Mrs. Mrinalini Shekhar** ..96
20. Contribution of Toni Morrison in African –American Literature - **Shaikh Esak Sayyad** ..101
21. Ecological Study of Kamala Markandaya's Nectar in a Sieve - **Mr. R. V. Barve** ..105
22. Self-enhancement of Woman in the Context of Language and Literature - **Miss. Sumati Surwase** ..110
23. Kalpana Saroj – The Giant in Indian Woman Entrepreneurship - **Prof. Ayesha G. Nadaf** ..114
24. Anita Desai as a Prominent Indian Feminist Writer: A Study - **Mr.Sangharsh Gaikwad**..119
25. Carla Hayden: A First Woman Librarian of Library of Congress -**Prof. Manohar Kondagurle**..124
26. Kamala Das : Universal Voice of Woman - **Prof. Keshav Borkar** ..129
27. Rajmata Ahilyadevi Holkar : The Personality Study - **Prof. Ramdas Kolekar** ..133
28. Nadia Murad: A Revolutionary Voice of Women - **Sarvesh S. Gosavi** ..138
29. Greta Thunberg : An climate change activist - **Prof. Omkar Korwale** ..142
30. Mary Kom : The Magnificent Story of India's Legendary Boxing Star - **Prof. B. S. Patil** ..146
31. My Teacher My Inspiration - **Dr.. Gorakh Jondhale** ..151

Scanned with OKEN Scanner

Carla Hayden: A First Woman Librarian of Library of Congress (Inspiration to Indian Library Professionals)

Mr. Manohar Ramulu Kondagurle
Librarian
Shri. M. H. K. College of Arts and Commerce, Pachal
Tal. Rajapur, Dist. Ratnagiri – 416704
Mob. No. 9422590940, Email – mkondagurle007@gmail.com
(This Article has written for Academic purpose.)

Early Life:

Carla Diane Hayden is born on August 10, 1952 in Tallahassee, Florida. Carla grew up in Queens, New York. She is a librarian from America and the 14th Librarian of Library of Congress. Carla Hayden is the 1st woman and the 1st African American who achieved the post of Librarian in library of Congress. In the history of Library Congress, she is the first professional librarian appointed to the post [1][3][4][5][9].

Dr. Carla Diane Hayden

Refe.: https://www.vox.com/2016/9/14/12916522/carla-hayden-librarian-of-congress

Carla Hayden was inspired for reading by the book of Marguerite de Angeli's 'Bright April'. The book was published in 1946 and it was about a young African-American girl who was in the Brownies. While learning, she loved libraries but she didn't consider it as a career until after she had graduated from Roosevelt University in 1973 with majors in political science and African history. In 1977, Carla Hayden got her master's degree and in 1987, a Doctoral Degree in Library Science. Both degrees got from the University of Chicago Graduate Library School [1][2].

Career in Library Profession:

Dr. Carla Hayden comments that librarians are activist, engaged in social work aspect of librarianship [1][14]. Dr. Carla Hayden started her professional carrier in library at the Chicago Public Library from 1973 to 1979 as an associate or children's librarian and from 1979 to 1982 as a Young Adult Services Coordinator. Carla worked as a Library Service Coordinator from1982 to 1987 at Museum of Science and Industry, Chicago [1][2][4].

Carla Hayden worked in teaching as an Associate Professor at the University Of Pittsburgh School Of Information Sciences from 1987 to 1991. At the same time she worked with a well-known faculty of African-American Librarians, E. J. Josey and Spencer Shaw. Then She was returned back to Chicago and worked as Deputy Commissioner and Chief Librarian of the Chicago Public Library from 1991 to 9993 [1]. During the working time at Chicago Public Library, She became acquainted with Michelle Obama and Barack Obama [6].

Worked as a Director at Enoch Pratt Free Library:

Dr. Carla Hayden began her work as a Director at Enoch Pratt Free Library the public library system in Baltimore, Maryland from July 1st, 1993 to 2016 [7]. After joining on the post Dr. Carla administered a library cooperative with 22 locations, hundreds of employees and an annual budget of $40 million, and she also administered the first new branch opening

Scanned with OKEN Scanner

in 35 years along with the renovation of the cooperative central branch at a cost of $11 million [10]. On August 11, 2016 Dr. Carla Hayden left this position [11].

MANOHAR HARI ... COLLEGE OF ARTS & ... PACHAL

She started the outreach programme at the Enoch Pratt free library. The programme was offering homework assistance to teens from Baltimore school center and college and career counseling. This was the reason Dr. Hayden received Library Journal's Librarian of the Year Award [15]. Barack Obama, President of USA announced his intent to nominate Dr. Carla Hayden as a Member of National Museum and Library Service Board and National Foundation on the Arts and the Humanities [16].

Worked as a President of ALA:

From 2003 to 2004 Dr. Carla Hayden worked as a President of the American Library Association (ALA) and her chosen the theme of 'Equity of Access [12]. She was vocal in public opposition to the patriot Act, leading a battle for the protection of library users' privacy [13]. She stood for the rights of every American, the outcome was she became Ms. Magazine's 2003 Woman of the year. Her opinion is that Libraries are cornerstone of democracy and there information is free and equally available to everyone [14].

14th Librarian in Library of Congress:

Barack Obama, President of USA nominated to Dr. Carla Hayden as a 14th Librarian in Library of Congress on 24th February 2016. Barack Obama stated that he feels proud to nominate Dr. Carla Hayden to lead the oldest National Federal Institution as a 14th Librarian of Congress. She fully devoted her career to modernize libraries so that everyone can participate in today's digital culture [10][11][15][16].

Dr. Hayden signed on a letter of support to more than 140 libraries from publishing educational, academic organizations etc. [1]. Dr. Carla Hayden confirmed as a Librarian of Congress by 74-18 vote in USA on July13, 2016. She was sworn in by Chief Justice of the USA, John Roberts on 14th September 2016 [5][17].

She says as Librarian of Congress by hopping to continue the movement to open the treasure chest that is the Library of Congress. She will also concentrate on digitization of the library especially rare collection. She also hopes the library should perform and broadcast lively and have travelling exhibits tour America that tie in the educational programming for school kids [1].

Dr. Carla Hayden is 'the first librarian appointed in congress since the invention of the Internet'. President of ALA, Julie Todaro stated "Hayden holds a profound understanding of the integral role libraries play in formal education, community-based learning, and the promotion of individual opportunity and community progress. Then he believe that through her visionary leadership the Library of Congress will soon mirror society's rapidly changing information environment, while successfully preserving the cultural record of the United States." Dr. Carla Hayden spoke of her desire to reach people outside of Washington, D.C., especially in rural areas and in accessible formats to people with visual disabilities. Another main goal of her is to improve the infrastructure and "technological capacity" of the Library of Congress.

Honors:

Dr. Carla Hayden was honored with the National Librarian of the year Award by Library Journal and Andrew White Medal by Loyola University Maryland in 1995. She received more than 23 prestigious award from the 1995 to 2019.

Scanned with OKEN Scanner

Conclusion:

Conclusion of this article is Dr. Carla Hayden is great personality in the world history of library professionals. She is very great inspiration to Indian Library Professionals. Naturally no one can become great person in the society, but Normal person can achieves greatness by doing hard work, devoting to the selected objective, and consistency in the efforts.

Author View:

My hope and expectation is that Dr. Carla Hayden must get beautiful, brightness, prosper long life and their professional carrier.

Reference:

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Carla_Hayden Retrieved on 27.11.2019.

2. https://www.thehistorymakers.org/biography/carla-hayden-41 Retrieved on 27.11.2019.

3. Larson Sarah (Feb. 19th, 2017), The Librarian of Congress and the Greatness of Humility. https://www.newyorker.com/culture/sarah-larson/the-librarian-of-congress-and-the-greatness-of-humility Retrieved on 27.11.2019.

4. https://www.nbcnews.com/news/us-news/carla-hayden-be-sworn-first-african-american-woman-head-library-n615116 Retrieved on 27.11.2019.

5. Massie, Victoria M., Carla Hayden is officially sworn in as the first woman and African-American librarian of Congress. https://www.vox.com/2016/9/14/12916522/carla-hayden-librarian-of-congress Retrieved on 27.11.2019.

6. https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/president-obama-announces-more-key-administration-posts-11910 Retrieved on 28.11.2019.

7. Brown, Matthew Hay (Sept. 06, 2016). Carla Hayden, Long Time Enoch Pratt CEO, to be sworn in as 14th librarian of Congress on Sept. 14. https://www.baltimoresun.com/maryland/bs-md-carla-hayden-swearing-in-20160902-story.html Retrieved on 28/11/2019.

8. https://www.vox.com/2016/9/14/12916522/carla-hayden-librarian-of-congress Retrieved on 28.11.2019

9. Mccauley, Mary Carole (Sept. 14, 2016). https://www.baltimoresun.com/features/bs-ae-librarian-of-congress-carla-hayden-20160914-story.html Retrieved on 29.11.2019.

10. McGlone, Peggy (July 14th, 2016). Carla Hayden Confirmed as a 14th Librarian of Congress. https://www.washingtonpost.com/news/arts-and-entertainment/wp/2016/07/13/carla-hayden-confirmed-as-14th-librarian-of-congress/ Retrieved on 29.11.2019.

11. McGlone, Peggy (Sept. 14, 2016). Rock star Baltimore librarian make History at Library of Congress. https://www.washingtonpost.com/entertainment/rock-star-baltimore-librarian-makes-history-at-library-of-congress/2016/09/13/0fd9a878-7615-11e6-b786-19d0cb1ed06c_story.html Retrieved on 29.11.2019

IQAC - Coordinator
Shri- M. H. Khapane College of
Arts & Commerce, Pachal.

PRINCIPAL
SHRI MANOHAR HARI KHAPANE
COLLEGE OF ARTS & COM
A/P Raymatan Tal- Rajapur,Dist

Scanned with OKEN Scanner

12. ALSC and Equity of Access Presidential Initiative. http://www.ala.org/alsc/issuesadv/internettech/equityofaccessstatement Retrieved on 29.11.2019.

13. Larra Clark (Sept. 16, 2003). American Library Åssociation responds to Attorney General Remarks on librarians and USA PATRIOT Act: A statement by ALA President CarlaHayden. http://www.ala.org/news/news/pressreleases2003/pressreleases2003sep/americanlibraryassociation

14. Orenstein, Catherine (Jan. 2, 2004). Women of the Year 2003: Carla Diane Hayden https://web.archive.org/web/20170327034721/http://www.msmagazine.com/dec03/woty2003_hayden.asp

15. http://www.ala.org/news/press-releases/2016/02/president-could-not-have-made-better-choice-ala-comments-pending-nomination Retrieved on 29.11.2019.

16. President Obama Announces More Key Administration Posts, 1/19/10. https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/president-obama-announces-more-key-administration-posts-11910

17. Roll Call Vote 114th Congress – 2nd Session. https://www.senate.gov/legislative/LIS/roll_call_lists/roll_call_vote_cfm.cfm?congress=114&session=2&vote=00128

Scanned with OKEN Scanner

Estd. 1994

ýý äälä²ää ,ä½äð¦ä½ä ,äî¶äi¦äñ ýý

Sahyadri Parisar Shikshan Prasarak Mandal's

SHRI. MANOHAR HARI KHAPANE COLLEGE
OF ARTS & COMMERCE, PACHAL

At/Post – Raypatan, Tal – Rajapur, Dist – Ratnagiri – 416 704

First Time Affiliation No. AFF/Recog./5323 of 1994 Dated 18th October 1994

❖ Re-Accredited by NAAC with 'B' Grade ❖ Recognised under Section 2(f) & 12(b) of the UGC Act, 1956

❖ Best NSS Unit Award at University Level for the year 2017-2018 ❖ ISO 9001:2015 Certified

Principal Dr. M. A. Yellure
M.A., M.Phil, Ph.D. DIHT
Cell No. 9403392105, 9834468690

Telefax – 02353-299181
E-Mail – mhkcollegepachal@gmail.com
Web – www.khapnecollege.com

Permanent Affiliation No.
Aff-II./ICD/2015-2016/1121
dated 16th September 2015

3.3.2.1 Total number of books and chapters in edited volumes/books published and papers in national / international conference proceeding year wise during last five years

YEAR 2020-21

Yours Faithfully

Principal

PRINCIPAL
SHRI MANOHAR HARI KHAPANE
COLLEGE OF ARTS & COM.PACHAL
A/P Raypaten,Tal- Rajapur,Dist- Ratnagiri

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

ICSS-850

ISBN: 978-93-91621-30-8

दक्षिण कोकणातील धम्मदीक्षित बौद्धांमधील परिवर्तन

लेखक : डॉ. प्रमोद शिवचरण मेश्राम

Dakshin Kokanatil Dhammadixit Bouddhamadhil Parivartan

Author: Dr. Pramod S. Meshram

© सुमन प्रमोद मेश्राम, ई -११,
शंखेश्वर मधुबन, बोर्डींग रोड, रत्नागिरी
जि. रत्नागिरी, मोबा.९४०४७७४४९९

प्रकाशक	न्यू मॅन पब्लीकेशन,परभणी मोबा. ८३२९०००७३२ Email : nmpublication@gmail.com Web: www.newmanpublication.com
मुद्रक	स्नेहल प्रिंटर्स अंड बुक बायंडर्स, परभणी मोबा. ९७३०७२१३९३
मुखपृष्ठ	डॉ. अश्विन शिवचरण मेश्राम
अक्षरजुळणी	न्यू मॅन पब्लीकेशन,परभणी
द्वितीय आवृत्ती	१४ एप्रिल २०२१
मूल्य	₹ ४४०/-

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means without written permission of the copyright owner.

Scanned with OKEN Scanner

यशस्वी होऊ शकलो. त्याचबरोबर माझी आई
मेश्राम यांचेही सहकार्य मिळाले.
व अप्रत्यक्षरित्या मला साथ देणारी माझी
व पियुष मेश्राम यांनी वेळोवेळी केलेल्या
अधिक पसंत करतो.
बौध्दांमधील परिवर्तन' हा ग्रंथ आपुलकीच्या
नचे' संचालक डॉ. कल्याण गांगर्डे यांचेही

विचारवंत, वाचक यांचेही आभार. माझा हा
पेक्षा. नमोबुध्दाय, जयभीम........

प्रस्तावना

प्राचीन काळापासून समाजाचा विकास क्रमाक्रमाने होत गेला. सिंधू संस्कृतीने मोक्षाला अधिक भर घातली. या नागरी संस्कृतीत देव-देवतांची पूजा-अर्चा होत होती. तरीही त्यांचा धर्म कोणता होता हे निश्चितपणे सांगता येत नाही. त्यामुळेच अनेक इतिहासकारांनी ती संस्कृती धर्मातीत असावी, असे स्पष्ट केले आहे. मात्र काळाच्या ओघात ही संस्कृती नष्ट झाली. त्यानंतर आर्य संस्कृतीने आपली संस्कृती निर्माण करून वैदिक धर्म भारतभूमीत रुजवला. बऱ्याच कालावधीपर्यंत समाजात वैदिक धर्म अस्तित्वात होता. ही आर्य संस्कृती कालांतराने पूर्व वैदिक काळ व उत्तर वैदिक काळ अशा दोन भागात विस्थापित झाली. या दोन्ही भागातील समाजव्यवस्थेत कमालीचा बदल जाणवतो. आर्यांनी आपल्या साहित्याची निर्मिती केली. ज्यामध्ये चार वेद, ब्राह्मण्यके, आरण्यके, उपनिषदे, वेदांगे, उपपुराणे अशा साहित्याचा समावेश होतो. आर्यांनी पुढील काळात धर्मग्रंथ निर्माण केले, त्या धर्मग्रंथांची छाप समाजावर पडली. या धर्मग्रंथातूनच आर्यांच्या धार्मिक कल्पना विकसित झाल्या. समाजात अध्यात्माला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले.

पूर्व वैदिक काळातच समाजात ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शुद्र अशा चार वर्णांचा उदय झाला. यातील शुद्रांना समाजात अजिबात स्थान नव्हते. त्यांनी तीनही वर्णातील लोकांची सेवा करावी असा दंडक होता. जन्मापेक्षा कर्माला अधिक महत्त्व होते. ही परिस्थिती उत्तर वैदिक काळात पूर्णपणे बदलली. जन्माला समाजात अधिक महत्त्व प्राप्त झाले. त्यानंतर समाजात जातिव्यवस्था उदयाला आली. समाज जाती-जातीत विभागला गेला. याच काळापासून शुद्रांना त्यांच्या मानवीय अधिकारापासून वंचित करण्यात आले, समाजात कर्मकांडाचे अस्तित्व फार मोठ्या प्रमाणावर होते. जाती-पातींच्या व्यवस्थेत समाज पिचला जात होता. याचदरम्यान समाज़ात नवविचारांचे वारे वाहू लागले होते. समाजातील अनिष्ट रूढी-परंपरा विरुद्ध अनेक व्यक्ती पुढे आल्या होत्या. ज्यामध्ये राजा प्रतर्दन, राजा जनक, क्षत्रिय राजा अतिधनवा, अश्वपती कैकेय, शौनक, राजा प्रवहन जैवली, अजातशत्रू इत्यादी. या सर्वांनी सुधारणावादी चळवळींचा पाया समाजात निर्माण केला होता.

इ.स. पूर्व सहावे शतक हे परिवर्तनाचे शतक मानले जाते. नवीन उदयाला आलेल्या अनेक पंथ-उपपंथानी समाजात आपली विचारसरणी मांडायला सुरवात केली. ज्यामध्ये चार्वाक, पूर्ण काश्यप, मंखली गोशाल, अजित, ककुध कात्यायन, केशकंबली, निर्गंथ पंथ, परिव्राजक इत्यादींचा समावेश होता. यातील चार्वाकाने परमेश्वराचे अस्तित्व नाकारून वैदिक तत्त्वज्ञानही नाकारले होते. या सर्वांनी मिळून समाजात असलेला वैदिक गोंधळही नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. मात्र त्यांना फारसे यश प्राप्त झाले नाही.

याच दरम्यान उदयास आलेल्या जैन व बौद्ध धर्मांनी आपले तत्त्वज्ञान जनसामान्य लोकांसाठी खुले केले. जाती-पातीला व जन्माला महत्त्व न देता त्यांनी कर्माला आणि गुणाला महत्त्व दिले. त्यामुळे वैदिक धर्माच्या कर्मकांडात अडकलेला समाज जैन व बौद्ध धर्माकडे आकर्षिला गेला. वैदिक धर्माने लादलेली गुलामगिरी जैन व बौद्ध झालेल्या अनुयायांनी सोडून दिली. असा महत्त्वपूर्ण बदल जैन व बौद्ध धर्माच्या प्रभावाने समाजात निर्माण झाला.

अत्याचार सुरू केले होते. तरीही संकटांचा सामना करीत बौद्ध अनुयायांनी धम्मचक्र गतिमान केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या अनुयायांना १९५६ मध्ये बौद्धधम्माची दीक्षा दिल्यानंतर बौद्धांचे प्रमाण १९६१ च्या जनगणनेमध्ये वाढल्याचे दिसून आले. १९५१ साली भारतातील बौद्धांची लोकसंख्या १ लाख ८० हजार ८२३ होती. ती १९६१ च्या जनगणनेनुसार ३२ लाख ५६ हजार ३६ इतकी वाढल्याचे दिसून आले. पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्यांनी मोठ्या प्रमाणात बौद्धधम्म स्वीकारल्यामुळे ही वाढ दिसून आली. २००१ च्या जनगणेनुसार बौद्धांची एकूण भारतातील लोकसंख्या ७९ लाख ९५ हजार २०७ इतकी आहे. त्यांचे देशाच्या एकूण लोकसंख्येतील प्रमाण ००.८० टक्के इतके अत्यल्प असल्याचे दिसून येते.

प्रस्तुत पुस्तकामध्ये ज्या दक्षिण कोकणातील बौद्धांचा अभ्यास केला आहे, त्यांची लोकसंख्या २००१ च्या जनगणनेनुसार ६३,०५१एवढी आहे.

आजमितीला भारतातील बौद्ध चार प्रकारचे असल्याचे दिसून येते. यासंबंधी डेटलीफ कान्टोव्हस्की म्हणतात की,

i. **मूळ बौद्ध** : भगवान बुद्धांच्या काळातच जे बुद्धधम्मात दीक्षित झाले त्यांना मूळ बौद्ध म्हणतात. भारताच्या पूर्वेकडील भागात अशा प्रकारचे मूळ बौद्ध आढळून येतात. ज्यामध्ये प्रामुख्याने बंगालमधील बरूआ बौद्ध, त्रिपुरा-मिझोरममधील चक्मा जमात तसेच लडाख, हिमाचल प्रदेश आणि अरुणाचल प्रदेशामधून वास्तव्य असणाऱ्या बौद्धांचा समावेश त्यामध्ये होतो.

ii. **भारतातील परदेशी बौद्ध** : भारताच्या शेजारी असलेल्या नेपाळ, थायलंड, ब्रह्मदेश या भागातून काही बौद्ध लोक भारतातील पश्चिम बंगालच्या दार्जिलिंग, जलपाईगुडी जिल्ह्यांमध्ये तसेच आसाममधील ताईज भागात येऊन स्थायिक झाले. यातून त्यांचा बौद्धधम्म व भारतीय बौद्धधम्म यांची सरमिसळ होऊन परदेशी बौद्धांचा वेगळा प्रकार अस्तित्वात आला आहे.

iii. **महाबोधी सोसायटीव्दारे धम्मदीक्षित बौद्ध** : भारतातील कोलकता येथील महाबोधी सोसायटीच्या वतीने करण्यात आलेल्या बौद्धधम्म प्रचाराचा परिणाम म्हणून अनेक लोक बौद्ध धम्माकडे आकर्षित झाले. त्यातून अनेकांनी बौद्धधम्माचा स्वीकार केला. अशा बौद्धांचा तिसरा गट आज भारतात अस्तित्वात असलेला दिसतो.

iv. **आंबेडकरी नवबौद्ध** : १९५६ ला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली महाराष्ट्रातील ज्या पूर्वास्पृश्य महारांनी बौद्धधम्माची दीक्षा घेतली त्या धर्मांतरित बौद्धांचा चौथा गट भारतात असून तो 'नवबौद्ध' म्हणून ओळखला जातो. त्यांची संख्या भारतातील बौद्धांमध्ये ९० टक्क्यांपेक्षा अधिक असून ते इतर सर्व बौद्धांमध्ये जास्त प्रभावशाली व क्रियाशील आहेत.

v. याशिवाय तिबेटी धर्मगुरू दलाई लामा यांना मानणारा तिबेटीयन बौद्धांचा पाचवा प्रकारही अस्तित्वात आहे.

Scanned with OKEN Scanner

स्वरूप वेगवेगळे असल्याचे दिसून येते.
यास करण्यात आलेला आहे.
धमीच्या महारांचे जीवन नरकयातनेपेक्षाही
स्वाभिमान, अर्थार्जन, सामाजिक प्रतिष्ठा
होते. सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक
अडकविण्यात आले होते. पशुपेक्षाही हीन
ावग्रस्त, विषमताग्रस्त अस्पृश्य समाजाला
म्माच्या रूपाने दिला.
ळी झाल्या असल्या तरी, डॉ. बाबासाहेब
क्रांती इतर चळवळीपेक्षा महान समजली
चा पुनर्जन्म झाला. यामुळे समाजबाह्य
ा जीवन जगायला लागला. त्यामुळेच डॉ.
े स्थान आहे. एवढेच नाही तर जगातील
ज्यामध्ये राजे, प्रजा, दरोडेखोर, न्हावी
भांबेडकरही बुद्धांकडे आकर्षिले गेले. ते
ते. यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे
बुद्धधम्माच्या विचारांचा उपयोग आपल्या
नवस्थेच्या जोखडातून मुक्त करण्यासाठी

मिळाले असले, तरी ते स्वातंत्र्य उच्चभ्रू,
ा स्वातंत्र्याचा अस्पृश्यांना उपयोग झाला
तीने ज्यांनी-ज्यांनी बौद्धधम्माचा स्वीकार
रीयुक्त जीवनातून मुक्त केले. त्यामुळेच
ार ही घटनाच क्रांतिकारी व परिवर्तनीय

ालेल्या बौद्धधम्म क्रांतीमुळे बौद्धांच्या
धम्म नैतिकतेवर, विज्ञानावर, स्वातंत्र्य,
सेद्ध समाजशास्त्रज्ञ मॅक्स वेबर म्हणतात
ा वैचारिक बौद्धधम्माने बौद्धांचे जीवन

द्धधम्म दीक्षेच्या पन्नास वर्षांत सामाजिक,
ालेले परिवर्तन या प्रस्तुत शोधप्रबंधातून
घटना महारांच्या जीवनातील परिवर्तनाची
ची वैशिष्ट्यपूर्ण बौद्ध संस्कृती उदयास
ज्ञापाठ यांसारखे अनेक उपक्रम बंद केले.
मध्ये परिवर्तन घडवून आणले. हीच
ात अव्याहतपणे सुरू आहे.

अनुक्रमणिका

विभाग - अ		
◆	प्रस्तावना	०७-१२
प्रकरण पहिले	भारतीय समाज : अस्पृश्यांची स्थिती	१४-७८
प्रकरण दुसरे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धम्मक्रांती	७९-१३८
प्रकरण तिसरे	दक्षिण कोकणातील धम्मदीक्षित बौद्धांचे सामाजिक परिवर्तन	१३९-१८०
प्रकरण चौथे	दक्षिण कोकणातील धम्मदीक्षित बौद्धांचे धार्मिक परिवर्तन	१८१-२१९
प्रकरण पाचवे	दक्षिण कोकणातील धम्मदीक्षित बौद्धांचे सांस्कृतिक परिवर्तन	२२०-२५६
प्रकरण सहावे	दक्षिण कोकणातील धम्मदीक्षित बौद्धांचे आर्थिक परिवर्तन	२५७-२६७
प्रकरण सातवे	उपसंहार / निष्कर्ष	२६८-२९५
विभाग - ब		
◆	परिशिष्टे - छायाचित्रे	२९६-३३५
◆	संदर्भ ग्रंथसूची	३३६-३५२

IQAC - Coordinator
Shri- M. H. Khapane College of
Arts & Commerce, Pachal.

प्राचार्य
श्री. मनोहर हरी खापणे कॉलेज ऑफ
आर्टस् ॲन्ड कॉमर्स, पाचल
पो. रायपाटण, ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी

Scanned with OKEN Scanner

द्वारा प्रकाशित

AKHAND

अखण्ड पब्लिशिंग हाऊस

Publisher, Distributor, Exporter having an Online Bookstore

एल–9ए, प्रथम तल, गली न0 42,
सादतपुर एक्सटेंसन, दिल्ली–110094 (भारत)
Phone : 9968628081, 9555149955, 9013387535
E-mail : akhandpublishinghouse@gmail.com
akhandpublishing@yahoo.com
Website : www.akhandbooks.com

इक्कीसवीं सदी के हिंदी साहित्य में किसान और मजदूर विमर्श

संस्करण : 2021

© सम्पादक

ISBN: 978-93-90870-09-7

सर्वाधिकार सुरक्षित। इस प्रकाशन के किसी भी हिस्से को प्रकाशक की पूर्व अनुमति के बिना इलेक्ट्रॉनिक या किसी अन्य माध्यम द्वारा पुनः प्राप्ति समेत किसी भी रूप में प्रतिलिपिकृत, अनुवादित, संगृहीत नहीं किया जा सकता है और न ही किसी भी रूप में या किसी भी माध्यम द्वारा इसे प्रसारित किया जा सकता है।

इस पुस्तक में लेखक द्वारा व्यक्त विचार उनके व्यक्तिगत हैं जिसका प्रकाशक से कोई संबंध नहीं है।

भारत में प्रकाशित

झपसू यादव द्वारा "अखण्ड पब्लिशिंग हाउस' के लिए प्रकाशित। वी.एम. ग्राफिक, दिल्ली द्वारा कवर डिजाइन व शब्द संयोजन तथा आरना इंटरप्राइजेज, दिल्ली से मुद्रित।

Scanned with OKEN Scanner

पाचल

8. 'धरती का बाप' काव्यसंग्रह में चित्रित किसान विमर्श 55
—डॉ. देवीदास बोर्डे

9. भारतीय किसान का वर्तमान जीवन
संघर्ष और त्रासदी 62
—डॉ. पंडित बन्ने

10. इक्कीसवी सदी के साहित्यकार असगर वज़ाहत के
उपन्यासों में किसान विमर्श 66
—डॉ. एस.टी.आवटे

11. किसान जीवन की कथा: 'बारोमास' 70
—प्रा. नवनाथ जगताप

12. संजीव जी के 'फांस' उपन्यास में किसान विमर्श 77
—डॉ. मंगला पांडुरंग भवर

13. हिंदी कथा, साहित्य में किसान विमर्श 84
—डॉ. प्रमोद एस. मेश्राम

14. आखिरी छलांग उपन्यास में किसान त्रासदी 91
—डॉ. शीला भास्कर

15. इक्कीसवीं सदी की हिंदी कविताओं में
चित्रित किसान का जीवन 99
—डॉ. पांडुरंग महालिंगे

16. फांस : कृषक वेदना का महाकाव्य 106
—डॉ. संगीता सूर्यकांत चित्रकोटी

17. डॉ. विवेकी राय के 'सर्कस' कहानी संग्रह में
किसान विमर्श 113
—प्रा. देविदास बामणे

18. किसान विमर्श : 'बाज़ार में रामधन' कहानी के
संदर्भ में 120
—प्रा. डॉ. विनायक खरटमल

Scanned with OKEN Scanner

13

हिंदी कथा, साहित्य में किसान विमर्श

सारांश

प्राचीन काल से लेकर आज तक कृषि व्यवस्था को अर्थव्यवस्था में प्रमुख स्थान दिया गया है। कृषि और किसान दोनों ही अर्थव्यवस्था के प्रमुख आधार है। किसान पूरे देश का अन्नदाता है, फिर भी आज तक उसकी स्थिति में कोई विशेष बदलाव नही दिखाई देता है। जिसके अनेक कारण दिखाई देने के बावजूद भी उन कारणों कों नष्ट नही किया जाता। इसलिए किसान का जनम कर्ज में ही होता है और उसकी मृत्यु भी। आज़ादी के बाद से देश के तीस प्रतिशत लोगों के हाथो में सारा क्रियाकल्प है। लेकिन सत्तर प्रतिशत किसान आत्महत्या, विस्थापित और बर्बादी का जीना जी रहे है। इस अन्नदाता के प्रति राजकीय व्यवस्था का व्यवहार क्रूर होने के कारण और कही सारी नैसर्गिक आपदायें आने के कारण खेती ने अनाज उगाना छोड़ दिया है।

समाज मे स्थित विभिन्न विधाओं का समय–समय पर अंकन हिंदी साहित्यों में हुआ है। इसलिए कहा जाता है साहित्य समाज का आयना होता है। कही सारे लेखकों ने साहित्यकारों ने किसान और कृषि व्यवस्था का चित्रण अपनें साहित्यों में किया है। जो अधिक सराहनीय माना जाता

डॉ. प्रमोद एस. मेश्राम, सहयोगी प्राध्यापक (इतिहास), श्री मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल

Scanned with OKEN Scanner

है। आधुनिक काल में किसान की फसल एक सामाजिक समस्या बनी हुयी है उन किसान कों कही सारे साहित्यकारों ने प्राथमिकता देकर उनकी समस्याओं का चित्रण किया है।

प्रस्तावना

भारत कृषि प्रधान देश माना जाता है। लगभग सत्तर प्रतिशत लोग खेती से जुड़े है। प्राचीन से आधुनिक काल तक उसके स्थिति में विशेष महत्वपूर्ण बदलाव नही पाया गया। इक्कीसवी सदी में वैश्विकरण के दौर में उनके स्थिति में सुधार आयोग ऐसा लगा था। लेकिन आज उसे फसल का उचित मूल्य नहीं मिल रहा है। इसलिए आज के किसान कर्ज़ मे डुबा हुआ नजर आता है। खाद, बिजली, पानी की समस्यायें उसे जीने नहीं देती। स्वतंत्रपूर्व शोषकों नें उनका बड़ी पैमाने पर शोषण किया। लेकिन आज भी वैश्विकरण के दौर में उसका चालाखी से शोषण किया जाता है। कही सारी प्राकृतिक आपदाएं और सरकारी नीतियों से वह प्रभावित हो रहा है।

विभिन्न तरह की आपदाये उनके जीवन में आने के कारण उनका जीना मुश्किल हो रहा है। इस स्थिति में ज़िंदा नहीं रह सकते। आज तक देश के तीन लाख किसानों ने आत्महत्याएं की है। कृषि प्रधान देश में किसान आत्महत्या आज़ चिंता का विषय बना है। सबसे अधिक भारतीय किसानों ने महाराष्ट्र के विदर्भ में आत्महत्याएँ कि है। इसे बाद कर्नाटक, तेलंगना, मध्यप्रदेश, छत्तीसगढ़, आंध्र प्रदेश और तमिलनाडू में किसानों में आत्महत्याए कि है।

आधुनिक तौर पर दिखाई देता है की, किसानों के संबंध में सरकार की कही सारी योजनाएं कारगर नही रही है। कही सारी योजनओं की क्रियान्वय सही ढंग से नही कीया जा रहा है। खेती की नई–नई विधियों की जानकारी में अभाव आने के कारण, बिजली की मुल्यों में बढ़ोतरी होने के कारण मजदूरों के कारण किसान खेती से लागत का मूल्य भी नहीं निकाल पाते। इसलिए आज का किसान अशिक्षा, ग़रीबी, भुख़मारी जैसे समस्याओं से लड़ रहा है। आज के किसानों के पास कोई विकल्प न होने के कारण उन्हें मजबूरन खेती करना पड़ रहा है।

Scanned with OKEN Scanner

किसान एवं उनके द्वारा चलाये गये आंदोलन

ब्रिटिश कालीन प्रशासनिक व्यवस्था के भीतर पुरानी परंपराएँ धराशायी हो गई। किसानों को इस व्यवस्था ने कठोर शिंकजो में जखड़ दिया था। इस समय किसानों को नगरीय पूंजीपातियों, एजंटो और ब्रिटिश व्यवस्था के उत्पीड़न का शिकार होना पड़ा। इसलिए किसानों ने विद्रोह किया था। इसके संबंध मे वि. के. अग्निहोत्री लिखते है, 'शोषित एवं उत्पीड़ित किसानों द्वारा प्रारंभ किए गए विरोधी, विद्रोह और आंदोलनों को मुख्य या लगान वृद्धि, बेदखली, साहूकारों की सूदखोरी और इंग्रज बागान मालिकों के उत्पीड़न एवं शोषण के विरूद्ध चलाया गया था। यह कृषक आन्दोलन, मुख्यतया जमींदार विरोधी, साहूकार विरोधी और विदेशी विरोधी सत्ता विरूद्ध थे।'[1] इस समय की उपनिवेशवादी संरचना ने किसान वर्ग को भयानक दुख, दर्द दिया था। इसलिए शोषण एवं उत्पीड़न के विरूद्ध देश में हर जगह किसानों के आंदोलन होने लगे। स्वतंत्रता पूर्व किसानों के प्रमुख आंदोलनों में चंपारन सत्याग्रह, खेड़ा सत्याग्रह, बारदोली सत्याग्रह, तेभागा आंदोलन, प्रमुख माने जाते है।

इसी सत्याग्रह के पश्चात 'बीसवीं शताब्दी में तालुकेदारी, रयतवारी तथा जमींदारी प्रथा के अत्याचारों के विरूद्ध ही किसानों ने केवल विद्रोह नहीं किए बल्कि किसान सभा जैसे किसान संगठन भी अस्तित्व में आए।'[2] इसके पश्चात्य किसानों का संगठन और मजबूत हुआ दिखाई पड़ता है। आज तक किसानों की कही सारे संगठन होने के बावजूद किसानों को न्याय नही मिल पाता। इसके राजनितिक कही कारण होते है। जिसमें किसान वर्ग की फसल बर्बाद होती है।

हिंदी साहित्य में किसान विमर्श

साहित्य समाज को देखने का का अच्छा जरिया है। समाज को जीने और विकास के लिए अर्थव्यवस्था (रूपया) की महत्वपूर्ण भूमिका होती है। देश के सत्तर फीसदी लोगों का जीना कृषि पर आधारित है। समय की मांग की अनुसार कृषि उत्पादन में काफी बदलाव आयाँ है। परंतु किसान किसी न किसी रूप से शोषित और प्रताड़ित हो रहा है। जिसकी अभिव्यक्ती कही सारे इतिहासकारों, साहित्यकारों ने की है। किसान के संघर्षमय जीवन कों,

Scanned with OKEN Scanner

[stamp]

कही सारे कथाकारों, उपन्यासकारों ने फिल्ड वर्क करके चित्रित किया है। जिसमें भगवानदास मोरवाल, राजू शर्मा, जगदीशचंद्र, विवेकाराय, पंकज सुबीर, कमलानथ त्रिपाठी, काशीनाथ सिंह और संजीव प्रमुख माने जाते है। इनके साहित्य में किसान विमर्श को प्राथमिकता दी हुयी नज़र आती है।

1) भगवानदास मोरवाल (नरक मसीहा)

नरक मसीहा उपन्यास के जरिये किसान का एनजीओ जैसी नई दुनियाँ का सामना कैसे करते है यह दिखाया गया है। उपन्यास में कही कहानियाँ है जो वास्तविकता का चित्रण करते है। इस उपन्यास का विषय गैर सरकारी संगठनो की भीतरी दुनिया है। जिसका यथार्थ चित्रण उपन्यास में किया गया है। यह उपन्यास बताता है की, आजादी के पश्चात सामाजिक, वैचारिक प्रतिबद्धताओं का तेजी से विकास हुआ है।

निम्न स्तर के लोगों की आर्थिक स्थिति दयनीय होने के कारण उनकों उच्च एवं मध्य वर्ग के लोगों का काम करना पड़ता है। उच्च वर्ग के लोग उनसे मनचाहा काम करवाते है और मजदूरी न के बराबर देते है। इस तरह उन गरीब, दलित लोगों का शोषण हो रहा है। इस प्रकार की दशा का वर्णन करते हुये वे लिखते है की, 'एनजीओ की कामयाबी सबसे बड़े औज़ार हमारे ये उजड़े हुये आदिवासी दलित होते है। यानि ये उजड़े हुये वंचित समुदाय जिन की ज़मीन से गुज़ारा करने के साधन जैसे जंग और ज़मीन अधिग्रहण मे चली जाती है। जो हिम्मत सिंग जैसे थोड़े ही लोग बच गए, वे कर्ज़ में डुबने के चलते भूमिहीन हो गए है इन भोले वंचितों के पास सिवाय सपनों के होता भी क्या है, जिन्हें पूरा करने के लिए ये कुछ भी करने को तैयार रहते है।'[3] इस प्रकार आज भी एनजीओ के द्वारा दलितों का शोषण और उन पर अत्याचार किया जा रहा है। यह वास्तविकता का चित्रण इस उपन्यास मे किया है।

2) राजू शर्मा (हलफनामा)

किसान की आत्महत्याओं पर लिखा गया यह पहला उपन्यास है। इस उपन्यास के जरियें लेखक ने सभी को चिंतन करने को बाध्य किया है। यह उपन्यास किसान आत्महत्याओं के साथ–साथ सामाजिक विषमताओं, राजनीतिज्ञों की अवसरवादी चालो को, प्रशासनिक उदासीनता, जलसंकट, न्यायिक व्यवस्था में फसें व्यक्ति और उसके परिवार की मनस्थिति हमारे

Scanned with OKEN Scanner

सामने उपस्थित करता है। भूगर्भ में लगातार जल की कमी इस उपन्यास की केंद्रीय समस्या है। किसान आत्महत्या का सवाल भी उसी से जुड़ा है।

इस उपन्यास में राम प्रसाद को सुखे की समस्या का सामना करते हुये, उन्होंने कर्ज़ा लेकर अपने खेत में तीन बोअरवेल डलवाने के बाद उनसे पानी न आने की वजह से लाला सावकार ने रूपयों के मामलें मे उसकी हत्या की और उसने ही बात फैलाई की उसने आत्महत्या की। प्रस्तुत उपन्यास में भी बदली सामाजिक वास्तविकताओं का चित्रण कियाँ गया है। समाज में स्थित कही सारी प्रथाओं, असामाजिक स्थिरता, आमीरी–ग़रीबी होने के कारण समाज के निम्न स्तरों के लोगों की अवहेलना, अत्याचार, क्रुरताभरा जीवन उन्हें जीने के लिए बाध्य किया जाता है। इस संदर्भ में राजू शर्मा लिखते है की, 'ग़रीबी, भूख, रोग, झोपड़पट्टी, विपदा, दमन, बेरोज़गारी और भूखमारी का होना जरूरी है क्योंकि इनके बिना वैभव और विलास का अगाध निर्माण असभव है।'[4] मुख्यमंत्रीद्वारा किये गये मुआवजें के लिये पिता की आत्महत्या के बाद मकई अर्जी करता है। मगर अंत तक उसे मुआवज़े की राशी नहीं मिलती। इससे यह साबित होता की, सरकारों के मन मे भी नही है की मुआवज़ों की राशि किसान के परिवारो को मिले। उनको भी नहीं लगता की किसान की आत्महत्याएँ रूकनी चाहिए।

3) जगदीशचंद्र (कभी न छोड़े खेत)

'कभी न छोड़े खेत' यह पंजाब प्रांत के किसानों के जीवन पर आधारित उपन्यास है। स्वतंत्रता के पश्चात ग्रामीण जीवन में सामंती मूल्य पूरी तरह समाप्त नहीं हुए। वे पूँजीवादी मूल्यों के साथ जुड़ कर और भी मजबूत हो गए। ग्रामीण समाज के मध्यमवर्गीय किसानों के सामंतवादी और पूँजीवादी व्यवस्था का चित्रण कभी न छोड़े खेत में किया गया है। इसमें सवर्ण, जाट–सिक्ख समुदाय का वर्णन किया गया है। जगदीश चंद्र ने अपने उपन्यास में पूँजीवादी व्यवस्था में पुलिस विभाग की, अस्पताल में डॉक्टरो और नर्सों की उपेक्षा को दिखाया गया है। पूँजीवादी व्यवस्था में चारों और भ्रष्टाचार और शोषण है। 'इस व्यवस्था में हर सही या गलत काम की कीमत चुकानी पड़ती है। इस मुल्क मे सब–कुछ हो सकता है। बस, कीमत देनी पड़ती है।'[5]

Scanned with OKEN Scanner

[stamp]

सामंती किसानों के साथ एक वर्ग निम्न जाति, खेतिहार मजदूरों का भी है जो अपने अस्तित्व को लिए जाटों पर निर्भर है। आर्थिक साधनों पर अधिकार न होने के कारण इन्हें सदा जाटों से दबकर रहना पड़ता है। यह वर्ग जाटों के लिए जी तोड़ मेहनत करता है और उनके लिए मरने–मारने के लिए तैयार रहता है। जेल जाने का भय भी नहीं रहता। गाँव का दलित युवक 'शंकर' को दोनों परिवार गवाही देने के लिए अपने पक्ष में करना चाहते है। कुछ भय और कुछ प्रलोभन दिखा कर वह गवाही देने के लिए मना करता तो बंचित सिंह कहता है, 'तेरी यह मजाल कि मेरा कहा टाले? उतर जा धड़े से, नही तो मार–मार कर तेरी चमड़ी उधेड़ लूँगा।'[6] आज भी ऐसी प्रथाएँ सारे देश में दिखाई देती है। तात्पर्य यह है की, किसान और निम्न जाति के मजदूरों को उच्च समाज पर निर्भर रहने के कारण उनमें बदलाव दिखाई नही देता।

4) संजीव (फांस)

संजीव के 'फांस' उपन्यास में महाराष्ट्र के यवतमाल जिलें के बनगांव में स्थित किसानों की कहानी का चित्रण है। इसमें भारत के सभी किसानों की कहानी का चित्रण हमे मिलता है। यह उपन्यास किसानों की अनेक समस्यायों पर आधारित है। संजीव ने यह उपन्यास किसानों को समर्पित किया है। उसमें वह लिखते है की, 'सबका पेट भरने और तन ढ़कने वाले देश के लाखों किसानों और उनके परिवारो कों जिनकी हत्या या आत्महत्या को हम रोक नहीं पा रहे है।'[7] संजीव का यह उपन्यास फिल्ड वर्क का शोध परिणाम है। पिछले दो–तीन दशकों में विक्राल रूप से बढ़ती किसान की आत्महत्याओं इस उपन्यास की मूल कली है। यह उपन्यास किसानों की ज़मीनी हकीकत हमारे सामने पेश करता है।

फांस उपन्यास में संजीव लिखते है की, 'भला कोई कह सकता है कि सुखाड़ के ठनठनाते यवतमाल जिले के इस पूरबी छोर पर 'बनगाँव' जैसा कोई गाँव भी होगा जो आधा वन होगा, आधा गाँव, आधा गीला होगा, आधार सूखा। स्कूल में लड़के के साथ लड़कियाँ भी जुए में भैंस के साथ बैल भी। जो भी होगा आधा–आधा।'[8] भारत के सरकारों द्वारा कृषि नीति बनाने और आत्महत्या जैसी भीषण समस्या को समूल खत्म करने

Scanned with OKEN Scanner

के बजाय सिर्फ आर्थिक पैकेज देकर आत्महत्या जैसी भीषण समस्या को समूल खत्म करना चाहते हैं। आज भी पूरे देश किसान को कही नई आर्थिक समस्याओं का सामना करना पड़ता है। किसान सामना करते–करते हताश होकर अंत में आत्महत्या कर लेता है।

हिंदी कथा, साहित्य में अनेक रचनाकारों ने, भारत में स्थित किसान की अनेक समस्याओं का चित्रण किया है। जो अधिक सराहनीय है। हरित क्रांति के दौर में भारत में काफी बदलाव आया है। मगर किसान किसी न किसी रूप से किसान प्रताड़ित रहा है। जिस की अभिव्यक्ति उपन्यासकारों, कथाकारों ने की है। अंततः किसान के समाधान का विकल्प भी वे प्रस्तुत करते है।

संदर्भ

1) अग्निहोत्री वी. के., 'भारतीय इतिहास', एलाइड पब्लिशर्स, पृ 174 नई दिल्ली, षष्ठम संस्करण – जनवरी 2001।

2) वही पृ. 179

3) मोरवाल भगवानदास, 'नरक मसीहा', पृ 280 राजकमल प्रकाशन, दिल्ली, 2016।

4) राजू शर्मा, 'हलफनामा', पृ 175 राधाकृष्ण प्रकाशन लखनौ, 2006

5) माथुर जगदीशचंद्र, 'कभी न छोड़े खेत', पृ 167 राजकमल प्रकाशन, दरियागंज, नई दिल्ली, 2008।

6) वही पृ. 55

7) संजीव, 'फांस', वाणी प्रकाशन, पृ. 9 दरियागंज नई दिल्ली, 2015।

8) वही 72

IQAC - Coordinator
Shri- M. H. Khapane College of Arts & Commerce, Pachal

PRINCIPAL
SHRI MANOHAR HARI KHAPANE COLLEGE OF ARTS & COM.PACHAL
A/P Raypatan,Tal- Rajapur,Dist- Ratnagiri

Scanned with OKEN Scanner

Estd. 1994

ýý äälä²ää ,ä½äð¦ä½ä ,äÎ¶ä¦¦äñ ýý
Sahyadri Parisar Shikshan Prasarak Mandal's

SHRI. MANOHAR HARI KHAPANE COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, PACHAL

At/Post – Raypatan, Tal – Rajapur, Dist – Ratnagiri – 416 704
First Time Affiliation No. AFF/Recog./5323 of 1994 Dated 18th October 1994
❖ Re-Accredited by NAAC with 'B' Grade ❖ Recognised under Section 2(f) & 12(b) of the UGC Act, 1956
❖ Best NSS Unit Award at University Level for the year 2017-2018 ❖ ISO 9001:2015 Certified

Principal Dr. M. A. Yellure
M.A., M.Phil, Ph.D. DIHT
Cell No. 9403392105, 9834468690

Telefax – 02353-299181
E-Mail – mhkcollegepachal@gmail.com
Web – www.khapnecollege.com

Permanent Affiliation No.
Aff-II./ICD/2015-2016/1121
dated 16th September 2015

3.3.2.1 Total number of books and chapters in edited volumes/books published and papers in national / international conference proceeding year wise during last five years

YEAR 2021-2022

Yours Faithfully

Principal

PRINCIPAL
SHRI MANOHAR HARI KHAPANE
COLLEGE OF ARTS & COM.PACHAL
A/P Raypatan,Tal- Rajapur,Dist- Ratnagiri

Scanned with OKEN Scanner

भारताच्या जडणघडणीतील ७५ वर्षे - चळवळी व विकासाचे प्रवाह (१९४७ ते २०२२)

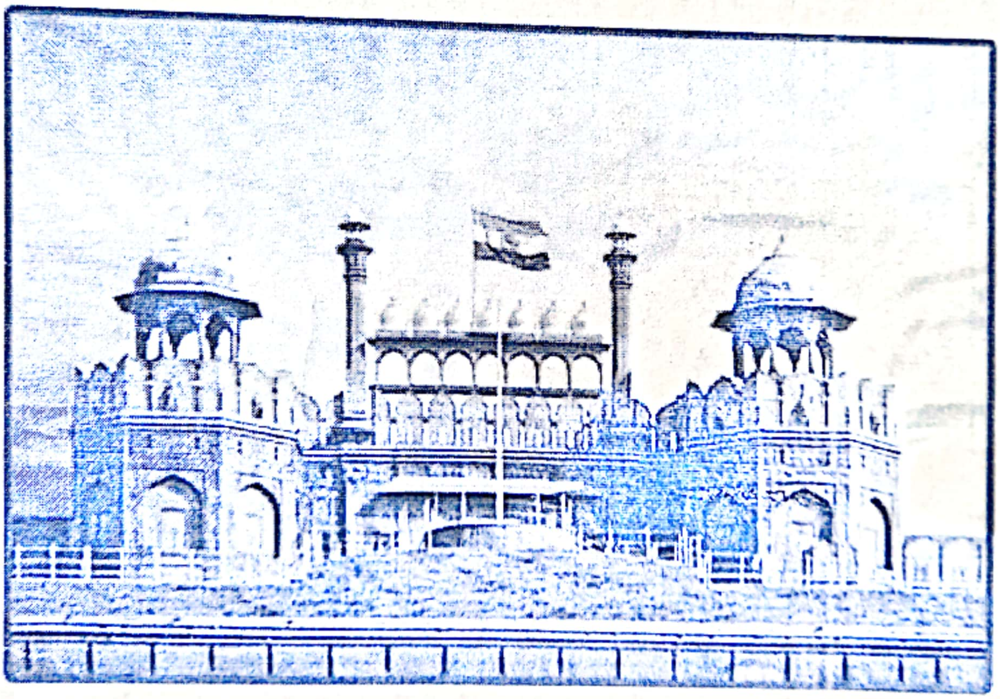

मुख्य संपादक

प्राचार्य डॉ.सी.एस.काकडे

संपादक

प्रा. एस. एन. पाटील

प्रा. ए. एम. कांबळे (उपप्राचार्य)

डॉ. डी. एम. सिरसट

महाराणा प्रतापसिंह शिक्षण संस्था मुंबई संचलित

आनंदीबाई रावराणे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,

वैभववाडी जिल्हा- सिंधुदुर्ग, महाराष्ट्र.

मुंबई विद्यापीठ कायम संलग्नित

Scanned with OKEN Scanner

ISBN --

महाराणा प्रतापसिंह शिक्षण संस्था मुंबई संचलित

आनंदीबाई रावराणे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, वैभववाडी जिल्हा- सिंधुदुर्ग, महाराष्ट्र.

कार्यकारी मंडळ

मा. नाम. विनोदजी श्रीधर तावडे - अध्यक्ष

श्री. विश्वनाथ रा. रावराणे - उपाध्यक्ष
श्री. दयानंद पा. रावराणे - सचिव
श्री. विजय बा. रावराणे - सहसचिव
श्री. सदानंद द. रावराणे - सदस्य
श्री. गणपत दा. रावराणे - सदस्य
श्री. चंद्रशेखर म. रावराणे - सदस्य
श्री. जयसिंग प. रावराणे - सदस्य
श्री. रघुनाथ फ. रावराणे - कार्यध्यक्ष
श्री. शैलेंद्र स. रावराणे - सहसचिव
श्री. अर्जुन बा. रावराणे - कोषाध्यक्ष
श्री. प्रभानंद शं. रावराणे - सदस्य
श्री. देवेंद्र ता. रावराणे - सदस्य
श्री. यशवंत पा. रावराणे - सदस्य
श्री. सत्यवान बा. रावराणे - सदस्य

म. प्र. शि. स. स्थानिक समिति

श्री. सज्जन वि. रावराणे - अध्यक्ष
श्रीमती. वीणा व. रावराणे - सदस्य
श्री. प्रमोद पुं. रावराणे - सचिव
श्री. महेश धों. रावराणे - खजिनदार

संयोजन समिती

प्राचार्य डॉ. सी. एस. काकडे - अध्यक्ष
प्रा. एस. एन. पाटील - समन्वयक
श्री. एस. एस. रावराणे - अधिक्षक
उपप्राचार्य प्रा. ए. एम. कांबळे
डॉ. डी. एम. सिरसट - समन्वयक (IQAC)

सदस्य

प्रा. एस. सी. राडे
प्रा. पी. एम. ढेरे
प्रा. एस. बी. पाटील
प्रा. आर. बी. पाटील
डॉ. डी. एस. कोरगावकर
डॉ. व्ही. बी. गोपुला
प्रा. व्ही. व्ही. शिंदे

Published by
Lulu.com
3101, Hillsborough St,
Raleigh, NC 27607,
United States

9 781458 322760

Scanned with OKEN Scanner

15	POST-INDEPENDENCE DEVELOPMENT OF HOTEL INDUSTRY IN INDIA Dr. Sumedha Naik	82
16	औंढा नागनाथ ऐतिहासिक पर्यटन स्थळ प्रा. डॉ. उद्धव राऊत	87
17	सहकार क्षेत्रावर भाष्य करणारी कादंबरी- 'विषवृक्षाची मुळे' प्रा.सौ. संजीवनी सुरेश पाटील	90
18	ACADEMIC COLLEGE LIBRARIES ROLES IN HIGHER EDUCATION SYSTEM IN INDIA Mr. Kishor Manikrao Waghmare	98
19	भारत आणि सार्क INDIA AND SAARC (South Asian Association for Rural Cooperation) प्रा. प्रमोद अरविंद देसाई	103
20	CHALLENGING BATTLE OF SARITA AGAINST GENDER DISCRIMINATION AND PATRIARCHY LEADING TO EMPOWERMENT IN SHASHI DESHPANDE'S THE DARK HOLDS NO TERRORS Dr. Rajesh Vishnu Yeole, Ms. Yashasvi Desai	110
21	भारत गठन के ७५ वर्ष: आंदोलन और विकास की धाराएँ महिला सशक्तिकरण की राह पर डॉ. माधुरी जोशी	115
22	आदिवास समाज विकासासाठी शासनाने राबविलेला योजनांचा आढावा प्रा. डॉ रविंद्र भा. धागस, प्रा. प्रकाश विष्णू घरत	118
23	स्वतंत्र भारतातील शेतकरी चळवळ डॉ. अशोक ज्ञानदेव पाटील	123
24	स्वातंत्र्यानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेत पर्यटन क्षेत्रात झालेले बदल डॉ वी डी इगवले	127
25	A REVIEW OF INCLUSION THROUGH ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT IN INDIA Dr. Maruti Ishwara Kumbhar	132
26	पुरोगामी चळवळीतील लढाऊ नेतृत्व : प्रा. एन.डी.पाटील *प्रा. श्रीकांत विक्रांत सिरसाठे **प्रा. डॉ. अंकुश मारुती सोहनी	138
27	भारताचे परराष्ट्रीय धोरण डॉ. घन आनंद लक्ष्मीकांत	144
28	A STUDY OF ROLE OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP IN WOMEN EMPOWERMENT IN LANJA TEHSIL Dr. Suvarn Deuskar	152

स्वतंत्र भारतातील शेतकरी चळवळ

डॉ. अशोक ज्ञानदेव पाटील
श्री. मनोहर हरी खापणे महाविद्यालय, पाचल.
मो.9423831812 : Email adpatil24@gmail.com

प्रस्तावना :-

प्राचीन काळापासून भारत हा कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो मात्र या देशांमध्ये शेती करणाऱ्या शेतकरी समाजाची परिस्थिती प्राचीन काळापासून ते स्वातंत्र्यापर्यंत अतिशय दयनीय असलेली दिसून येते. प्राचीन व मध्ययुगीन काळात तत्कालीन राज्यकर्त्यांनी शेतकऱ्यांचे प्रश्न सोडवण्यासाठी प्रयत्न केले नाहीत. त्यामुळे त्यांना तत्कालीन राज्यकर्त्यांच्या विरोधात संघर्ष करावा लागला. स्वातंत्र्यपूर्व काळात सुमारे 70 ते 75 टक्के लोकांचा उदरनिर्वाह शेती या व्यवसायावर अवलंबून होता मात्र या व्यवसायाकडे अपवादात्मक राज्यकर्त्यांनी लक्ष दिले. त्यामुळे त्यांची परिस्थिती फारशी सुधारली नाही. इंग्रज राजवटीच्या काळात 65 ते 70 टक्के असलेला शेतकरी समाज अनेक समस्यांना तोंड देत होता. इंग्रजांनीही शेतकऱ्यांच्या दुःखाकडे कधी पाहिले नाही इ. स. 1947 मध्ये आपल्या देशाला स्वातंत्र्य मिळाले आणि भारतीय शेतकर्यांच्या आशाकांक्षा पल्लवित झाल्या. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारेल असे शेतकऱ्यांची भावना होती, मात्र शेतकऱ्यांच्या पदरी निराशाच आली. पं.नेहरू व शास्त्रीजींनी केलेल्या प्रयत्नाने शेतकर्यांचे समाधान झाले नाही. त्यामुळे स्वातंत्र्योत्तर काळात मुख्यतः 1970 नंतर भारतात मोठ्या प्रमाणात शेतकरी आंदोलने झाली. या आंदोलनामधून शेतकऱ्यांनी प्रभावीपणे आपल्या मागण्या राजकीय पातळीवर मांडुन नव्या बदलाला चालना देण्याचे काम केले. 1970 पासून सुरु असलेली हे आंदोलन आजही उग्र रूप धारण केलेली पहावयास मिळतात. कारण शेती क्षेत्रात दिवसेंदिवस नवनवीन समस्या उदयास येत असून असून त्या समस्यांचा शेतकऱ्यांच्या जीवनावर गंभीर परिणाम होत आहे. त्यामुळे शेतकरी वर्गाला चळवळ किंवा आंदोलन करण्याशिवाय पर्याय राहिलेला नाही. शेतकरी चळवळीचा भारतीय समाजावर पडलेल्या प्रभावाचा अभ्यास करणे हा या शोधनिबंधाचा उद्देश आहे.

शेतकरी चळवळीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :-

मध्ययुगाच्या अखेरीला भारतावर ब्रिटिश साम्राज्यवाद्यांचे राजकीय वर्चस्व प्रस्थापित झाले होते. व्यापारासाठी आलेल्या इंग्रजांनी या देशावर आपली राजकीय सत्ता स्थापन करून भारताचे आर्थिक शोषण चालविले होते. त्यांच्या आर्थिक शोषणाला मोठ्या प्रमाणात या देशातील शेतकरी वर्ग बळी पडला, त्यामुळे त्यांनी इंग्रजांच्या विरोधात अनेक उठाव केले. या उठावांचे उद्दिष्ट हे ब्रिटिशांची हकालपट्टी करून पूर्वीचे सरकार परत आणणे किंवा पूर्वीचे शेती व्यवहार पुनर्स्थापित करणे असे होते. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या अधिकाऱ्यांकडून सारा वसुली च्या निमित्ताने शेतकऱ्यांची मोठ्या प्रमाणात पिळवणूक केली जात होती. त्यामुळे इंग्रजांच्या विरोधात शेतकऱ्यांनी केलेल्या सुमारे 29 उठावाची नोंद ऐतिहासिक कागदपत्रांमध्ये पहावयास मिळते. आयोध्या प्रांत, उत्तर कर्नाटक, मलबार, महाराष्ट्र, बंगाल, बिहार ,हरियाणा . इत्यादी प्रांतांमध्ये इंग्रज राज्यकर्त्यांच्या विरोधात शेतकऱ्यांनी सामूहिक उठाव केले होते.

Scanned with OKEN Scanner

महाराष्ट्रामध्ये पेशवाईच्या अस्तानंतर ब्रिटिश राजवट उदयास आली होती. या राजवटीच्या काळात शेतकरी व आदिवासी यांनी ब्रिटिशांच्या विरोधात सशस्त्र उठाव केले. त्याची सुरुवात उमाजी नाईक यांच्या नेतृत्वाखाली पुणे जिल्ह्याच्या दक्षिण भागात झालेल्या रामोशाच्या बंडाने झाली. पुणे जिल्ह्यात सुरू झालेली ही चळवळ हळूहळू संपूर्ण महाराष्ट्रात पसरली. मात्र ब्रिटिश आणि ही चळवळ मोडून काढण्यात यश मिळवले. महाराष्ट्रात पडणाऱ्या दुष्काळामुळे सारा वसुलीच्या विरोधात शेतकऱ्यांनी सरकारच्या विरोधात उठाव केले. पुण्यामध्ये स्थापन झालेल्या सार्वजनिक सभेने शेतकऱ्यांचे प्रश्न सोडवण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले. महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाला वाचा फोडण्यासाठी शेतकऱ्यांचे आसूड हा ग्रंथ लिहिला. त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक हिताला विरोध करणाऱ्या सरकार व सावकार वर्गाला जागृत केले. तरीदेखील शेतकऱ्यांचा प्रश्न सुटला नाही. स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या काळात शेतकरी वर्ग गांधीजींनी सुरू केलेल्या असहकार व सविनय कायदेभंग चळवळीत सामील झाला. जंगल सत्याग्रह करून ब्रिटिश सरकारला त्याने विरोध केला होता. ब्रिटिश राजवटीच्या काळात शेतीचे व्यापारीकरण ,दुष्काळ, अन्यायी सारावसुली, सरकार व सावकारांकडून होणारे शोषण याविरोधात आवाज उठवण्यासाठी शेतकरी चळवळ उदयास आली होती.

स्वतंत्र भारतातील शेतकऱ्यांच्या समस्या :-

भारतातील शेतकरी आंदोलने किंवा शेतकरी चळवळी या अचानक उद्भवलेल्या नसून त्या पाठीमागे शेती क्षेत्रातील असंख्य समस्या कारणीभूत ठरलेल्या आहेत. शेतकरी चळवळीला जरी खुप मोठा इतिहास लाभला असला तरी स्वातंत्र्यानंतर मुख्यता 1970 नंतर भारतात मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्यांची आंदोलने झालेली पहावयास मिळतात. शेतकरी चळवळीचे मुख्य कारण म्हणजे शेतकऱ्यांच्या समस्या हे होय. खास करून शेतकऱ्यांमधील अज्ञान, दारिद्र्य, दुष्काळ, पाणीपुरवठ्याची समस्या, कर्जबाजारीपणा, अंधश्रद्धा, निसर्गावर आधारलेली शेती, असंघटित पणा, शेतीमालाच्या साठवणुकीच्या समस्या, नाशवंत शेतीमालाचा प्रश्न, वाढती लोकसंख्या व अपुरी जमीन, नव्या तंत्रज्ञानाचा अभाव व प्रसार, वाढती महागाई, जागतिकीकरण शेतीपूरक व्यवसायाकडे दुर्लक्ष, दलालांकडून होणारी पिळवणूक, बाजार भाव, विजेचा प्रश्न, शासनाची उदासीनता इत्यादी समस्यांनी भारतीय शेतकरी ग्रासलेला आहे. त्यामुळे त्याला सतत आंदोलने करून मार्ग शोधावा लागतो.

स्वातंत्र्योतर काळातील प्रमुख शेतकरी चळवळी :-

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय शेतकऱ्यांच्या सरकारकडून मोठ्या प्रमाणात अशा अपेक्षा वाढलेल्या होत्या. शासनाकडून शेतकऱ्यांच्या समस्या सहजगत्या सोडवल्या जातील आणि शेतकरी वर्गाला सुखाचे दिवस पहावयास मिळतील अशी शेतकऱ्यांची अपेक्षा होती. मात्र सत्तेवर आलेल्या कॉंग्रेस सरकार कडून जमीन सुधारणा व शेती विकासासाठी चे मर्यादित प्रयत्न केले गेले. इंदिरा गांधींच्या काळात झालेल्या हरित क्रांतीमुळे शेतीक्षेत्राचा चांगला विकास झाला. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर होऊन उत्पादनामध्ये चांगली वाढ झाली, मात्र केवळ उत्पादन वाढून चालणार नव्हते तर शेतकऱ्यांच्या आधुनिक काळाबरोबर उदयास आलेल्या नवीन समस्या सोडवणे तितकेच गरजेचे होते. याकडे सरकारने लक्ष न दिल्यामुळे सुरुवातीपासूनच सरकारच्या विरोधात आपल्या विविध मागण्यांसाठी शेतकऱ्यांनी चळवळी केल्या. पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या कारकिर्दीत म्हणजेच 1947 ते 1964 पर्यंत शेतकऱ्यांची देशाच्या विविध भागात मोठ्या प्रमाणात आंदोलनं झाली. त्यापैकी पश्चिम बंगालमधील आंदोलन हे प्रमुख आंदोलन म्हणून ओळखले जाते

Scanned with OKEN Scanner

महाराष्ट्रामध्ये 1970 नंतर शेतकरी चळवळीने मोठ्या प्रमाणात जोर धरला होता. 1973 मध्ये डाव्या पक्षांनी शेतकऱ्यांना संघटित करून रोजगार हमी योजना,कर्ज पुरवठा, गरिबांना घरे, शेतीमालाला योग्य किंमत या मागण्यांसाठी आंदोलने सुरु केली. मात्र सरकारने त्याला फारशी दाद दिली नाही. महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांचा खरा आधार म्हणून शेतकरी कामगार पक्ष उदयास आला होता. या पक्षाने रायगड, कोल्हापूर, सोलापूर, सांगली, इत्यादि जिल्ह्यामध्ये शेतकऱ्यांच्या समस्या घेऊन सरकारच्या विरोधात मोठी आंदोलने केली. इ.स. 1980 नंतर पुढील काळात महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीला खऱ्या अर्थाने भक्कम पणा आला असे म्हटले तर चुकीचे होणार नाही.

शेतकरी संघटनांची विविध आंदोलने :-

1980च्या दशकामध्ये महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटना जास्त आक्रमक होऊन त्यांनी आपल्या मागण्यांसाठी आंदोलनाचे स्वरूप बदलले. शेतकऱ्यांचे नेतृत्व करणारे अनेक नेते 1980 ते 90 या काळात महाराष्ट्रात उदयास आले त्यांनी विविध प्रकारचे आंदोलने करून सरकारवर दबाव आणण्याचे काम केले. महाराष्ट्रातील प्रमुख पीक असलेल्या उसाच्या भावाचा प्रश्न उचलून धरून आंदोलनाला प्रारंभ केला. ऊस आंदोलना बरोबरच कांदा आंदोलन, दूध आंदोलन, कापूस आंदोलन, कर्जमुक्ती आंदोलन, विजमाफी इत्यादी आंदोलनातून महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळ भक्कम होत गेली. शरद जोशी, रघुनाथ दादा पाटील, राजू शेट्टी,सदाभाऊ खोत यांच्यासारखे शेतकरी नेते या आंदोलनातून पुढे आले आणि त्यांनी महाराष्ट्राच्या राजकारणावर आणि सहकार उद्योगावर आपला प्रभाव निर्माण केला. महाराष्ट्रातील सहकार उद्योगांनी शेतकऱ्यांची मोठ्या प्रमाणात चाललेली पिळवणूक थोपवण्यासाठी आंदोलनांचा चांगला उपयोग झाला महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांना कर्जमुक्ती मिळवून देण्यासाठी या आंदोलनाचा उपयोग झाला.

शेतकरी चळवळीचा परिणाम :-

स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये भारतीय शेतकरी केवळ उदरनिर्वाहासाठी शेती हा व्यवसाय करत होता मात्र स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शेतकरी चळवळीमुळे शेतीकडे भारतीय शेतकरी व्यवसाय म्हणून पाहू लागला. त्यामुळे त्याची थोड्याफार प्रमाणात आर्थिक प्रगती सुरू झाली होती. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा, विज्ञानाचा व रासायनिक खतांचा उपयोग सुरु होऊन शेती उत्पादनात प्रचंड वाढ झाली: भारतातील अनेक शेतकरी कुटुंबे शेती व्यवसायातच अडकून पडल्यामुळे त्याचा कुटुंबव्यवस्थेवर ताण पडू लागला. कारण कुटुंबातील सदस्यांची संख्या वाढत गेली आणि जमिनीचे क्षेत्र मात्र आहे तेवढेच राहिले, त्यामुळे मिळणार्या शेती उत्पादनातून कुटुंब चालवणे शेतकऱ्यांना अशक्य झाले. परिणामी शेतकऱ्यांच्या जीवनात अनेक सामाजिक व कौटुंबिक समस्या उभ्या राहिल्या. त्या सोडवण्यासाठी शेतकऱ्यांना शेतकरी चळवळीची मदत घ्यावी लागली. शेतकरी चळवळ उदयास आल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पादनाला चांगला बाजार भाऊ मिळू लागला आहे. शेतकऱ्यांची व्यापारी व सावकार व कारखानदारांकडून होणारी पिळवणूक केवळ शेतकरी चळवळीमुळे थांबवण्यास मदत झाली आहे. शेतकरी संघटनेच्या निमित्ताने अनेक संघटनेचे नेते राजकीय जीवनामध्ये पदार्पण करू शकले. याचे उत्तम उदाहरण म्हणून राजू शेट्टी या शेतकरी नेत्याकडे पाहता येईल. त्याने आपल्या स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेच्या माध्यमातून सहकारी साखर कारखानदारांना व दूध संघांना शेतकऱ्यांची ताकद दाखवण्याचे काम केले. परिणामी उसाला आणि दुधाला चांगला दर मिळण्यामध्ये यश आले आहे. अलीकडील काळात शेतकऱ्यांची वीज बिले साखर कारखान्याकडून कापून घेण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे त्या विरोधात

Scanned with OKEN Scanner

असलेल्या शेतकऱ्यांना संघटित करून त्यांच्या श्रमाला किंवा कष्टाला योग्य मोबदला मिळवून देण्याचे काम शेतकऱ्यांच्या विविध संघटना करत आहेत. त्यामुळेच शेतकऱ्यांना आपल्या जीवनामध्ये थोड्याफार प्रमाणात आशेचा किरण दिसतो आहे. असे असले तरी अन्यायी सरकार शेतकऱ्यांची आंदोलनही कशाप्रकारे चिरडून टाकते हे गेल्या वर्षभर दिल्लीमध्ये सुरु असलेल्या शेतकरी आंदोलनाच्या निमिताने जगभरातील जनतेला पहावयास मिळाले आहे. सर्व प्रकारचे व्यवसाय करणाऱ्या लोकांच्या भक्कम संघटना असतात आणि त्या आपले प्रश्न सोडविण्यासाठी चांगले व्यासपीठ तयार करतात. भारतामध्ये शेतकऱ्यांची चळवळ उदयास आली असली तरी ती अजून भक्कम पायावर उभी राहण्याची गरज आहे असे वाटते.

संदर्भ साधने

1. Narain V.A., Social History of Modern India, Meerut Meenakshi Prakashan, 1972.
2. डॉ. अनिल कठारे, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, 2009
3. घनश्याम शहा, भारतातील सामाजिक चळवळी, सेज प्रकाशन दिल्ली 2004
4. एम. एस. राव, भारतातील सामाजिक चळवळी, मनोहर पब्लिकेशन 2000
5. प्राची चिकटे, भारतातील सामाजिक चळवळी, डायमंड प्रकाशन, पुणे 2008

IQAC - Coordinator
Shri- M. H. Khapane College of
Arts & Commerce, Pachal.

PRINCIPAL
SHRI MANOHAR HARI KHAPANE
COLLEGE OF ARTS & COM.PACHAL
A/P Raypatan,Tal- Rajapur,Dist- Ratnagiri

Scanned with OKEN Scanner

Estd. 1994

ýÿ ääÌä²ää ,ä½äð¦ä½ä ,äî¶äi¦äñ ýý

Sahyadri Parisar Shikshan Prasarak Mandal's

SHRI. MANOHAR HARI KHAPANE COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, PACHAL

At/Post – Raypatan, Tal – Rajapur, Dist – Ratnagiri – 416 704

First Time Affiliation No. AFF/Recog./5323 of 1994 Dated 18th October 1994

❖ Re-Accredited by NAAC with 'B' Grade ❖ Recognised under Section 2(f) & 12(b) of the UGC Act, 1956

❖ Best NSS Unit Award at University Level for the year 2017-2018 ❖ ISO 9001:2015 Certified

Principal Dr. M. A. Yellure
M.A., M.Phil, Ph.D. DIHT
Cell No. 9403392105, 9834468690

Telefax – 02353-299181
E-Mail – mhkcollegepachal@gmail.com
Web – www.khapnecollege.com

Permanent Affiliation No.
Aff-II./ICD/2015-2016/1121
dated 16th September 2015

3.3.2.1 Total number of books and chapters in edited volumes/books published and papers in national / international conference proceeding year wise during last five years

YEAR 2022-23

Yours Faithfully

Principal

SHRI MANOHAR HARI KHAPANE COLLEGE OF ARTS & COM.PACHAL
A/P Raypatan,Tal- Rajapur,Dist- Ratnagiri

Scanned with OKEN Scanner

मराठी साहित्य

रूप आणि रंग

संपादक

डॉ. सतीश कामत

...thi Sahitya : Rup Ani Rang
Sampadak : Dr. Satish Kamat

- मराठी साहित्य : रूप आणि रंग
  संपादक
  डॉ. सतीश कामत

- © सर्व हक्क सुरक्षित

- प्रकाशक
  सुमती लांडे
  शब्दालय प्रकाशन,
  पोस्ट बॉक्स क्रमांक ९०, वॉर्ड ७,
  श्रीरामपूर - ४१३ ७०९
  दूरभाष: ०२४२२-२१०४२५
  भ्रमणध्वनी : ९८२२००८७९६,
  ९८२२५२५४४४

- प्रकाशन क्रमांक : ६१५

- प्रथम आवृत्ती : जानेवारी २०२३

- मुखपृष्ठ रचना : कृष्णा माळवे

- अक्षरजुळणी :
  अक्षर कॉम्प्युटर, श्रीरामपूर

- मुद्रक
  समर्थ ऑफसेट, पुणे

- मूल्य : ३२० रुपये

- ISBN : 978-81-959792-5-7

'मराठी साहित्य : रूप आणि रंग' या पुस्तकातील सर्व मते आणि अभिप्राय संबंधित लेखकांचे असून त्याच्याशी संपादक, प्रकाशक, मुद्रक व वितरक सहमत व जबाबदार असतीलच असे नाही.

email-shabdalaya@gmail.com
www.shabdalaya.com **www.facebook.com/shabdalaya**
Bookganga, Flipkart, Amazon Kindle

या वेबसाईटवर पुस्तके व ई-बुक्स ऑनलाईन खरेदीसाठी उपलब्ध

या 'मर

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रम

प्रास्ताविक — ७

१. नाटक : तात्त्विक स्वरूप व वाटचाल
डॉ. सुभाष पाटील — ९

२. 'देवबाभळी' : मनात रुतलेल्या काट्याची वेदना
डॉ. संदीप कदम — ३९

३. 'देवबाभळी' : स्त्रीमनाचे पदर उलगडणारे संगीत नाटक
डॉ. निवृत्ती कार्वेकर — ५७

४. 'माझं घर' : बाईपण लादलेल्या स्त्रीचे जीवन चितारणारे नाटक
डॉ. गिरीश मोरे — ६६

५. ललितगद्य : तात्त्विक स्वरूप व वाटचाल
डॉ. सतीश कामत — ८६

६. 'परिपूर्ति' : चिंतनगर्भ लेखांचा लालित्यपूर्ण आविष्कार
डॉ. सतीश कामत — ९९

७. 'चर्चबेल' : वेदनांच्या यातनांचा डोह
डॉ. बाळासो सुतार — १२५

८. मराठी कथा : स्वरूप आणि संकल्पना
डॉ.अनिल बांगर — १४३

९. मराठी कथेची विकासात्मक वाटचाल
डॉ. भाऊसाहेब नन्नवरे — १५७

१०. 'कथारंग': आशयाचे नवरंग उलगडणारा संग्रह
डॉ. विकास पाटील — १६७

११. 'काव्यरंग' : सामाजिक बदलाची सूचक नोंद
डॉ. राजाराम राठोड — १८६

लेखक परिचय — २०३

Scanned with OKEN Scanner

१०.

'कथारंग' आशयाचे नवरंग उलगडणारा संग्रह

डॉ. विकास पाटील

कथेचा इतिहास हा प्राचीन आहे. मराठी लिखित कथांची सुरुवात एकोणिसाव्या शतकात झाली असली तरी मराठीला लोककथांची खूपच प्राचीन मौखिक परंपरा लाभली आहे. त्यामुळे कथा हा वाङ्मय प्रकार खूप जुना आहे. मराठीत स्फूटगोष्टी, त्यानंतर आलेली लघुकथा आणि त्यानंतर नवकथा असे कथेचे स्वरूप बदलत गेल्याचे दिसते. अशी कथा बदलत गेली तरी कथेची स्वतःची अशी काही वैशिष्ट्ये राहिली आहेत. यासंबंधी 'कथाः संकल्पना आणि समीक्षा' या ग्रंथात लेखिका सुधा जोशी कथेच्या वैशिष्ट्यासंबंधी म्हणतात कथेचे स्फुट स्वरूप व तिच्या संस्काराची एकता यामुळे तिच्या रचनेत, संघटनेत काही विशेष स्वाभाविकपणेच येतात, मितव्यय, संक्षेपशीलता, संपृक्तता, काटेकोर नेमकेपणा तसेच सूक्ष्मदर्शीत्व ही कथेच्या कलातंत्राची खास वैशिष्ट्ये म्हणता येतील [१] मोजक्या शब्दात सुधा जोशी यांनी कथेची वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत. कथेच्या वेगवेगळ्या व्याख्या अभ्यासकांनी मांडल्या आहेत. कथेच्या प्रकार भेदावरही चर्चा झाली आहे. 'मराठी कथा स्वरूप व संकल्पना' या आपल्या लेखात डॉ. सतीश बडवे असे म्हणतात की, कथेची संकल्पना जाणून घेण्यासाठी तिचे घटकही ध्यानात घ्यावे लागतात. अनुभवार्थ, कथानक, व्यक्तिरेखा, पात्र, वातावरण आणि भाषा हे घटक महत्त्वाचे आहेत. कथेतील अनुभव भिन्न भिन्न स्वरूपाचा असू शकतो. गंभीर, काव्यात्म्य, नाट्यात्म, विनोदगर्भ, उपरोधिक स्वरूपाचा, चिंतनशील असाही असतो. माणसाच्या जीवनातील आशयच कथेत प्रकटतो. वास्तवावर आधारित एक कल्पित विश्व कथाकार उभे करतो. अशा वेगवेगळ्या प्रकारच्या अनुभवविश्वाच्या आधारे कथेचे काही प्रकार दृष्टिपथास येतात. भयकथा, रहस्यकथा, विज्ञानकथा अद्भूतकथा, ग्रामीण कथा, ...

Scanned with OKEN Scanner

कथा असे प्रकार संभवतात. अशाप्रकारे डॉ. बडवे यांनी कथेच्या प्रकारावर अल्पसा दृष्टिक्षेप टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. कथेचे घटकही त्यांनी सांगितले आहेत. कथा या वाङ्मय प्रकाराचा आवाका खूपच मोठा आहे.

'कथारंग' हा संपादित कथासंग्रह नुकताच शब्दालय प्रकाशनने प्रसिद्ध केला आहे. या कथासंग्रहात काही दीर्घकथा तर काही लघुकथा तर काही नवकथांचा समावेश आहे. याबरोबरच दलित, स्त्रीवादी, आदिवासी, ग्रामीण अशा विविध प्रवाहातील कथाही या कथासंग्रहात आहेत.

मराठीतील प्रसिद्ध नाटककार म्हणून रत्नाकर मतकरी यांची ओळख आहे. नाटकाबरोबरच कथासंग्रह, निबंधसंग्रह, एकांकिका, बालकुमार नाटक, कादंबऱ्या अशा नव्वदपेक्षा अधिक विविध कलाकृतींचे विपुल लेखन त्यांनी केले आहे. त्यांनी महाराष्ट्रातील बाल रंगभूमीची मुहूर्तमेढ रोवून सुमारे तीस वर्ष बालनाट्याची निर्मिती केली. त्यांची बत्तीस नाटके तर तेवीस कथासंग्रह प्रकाशित आहेत. महाराष्ट्रातील श्रेष्ठ नाटककार म्हणून ते परिचित असून त्यांच्या लेखनासाठी अनेक पुरस्कार त्यांना लाभले आहेत. माणसांच्या गोष्टी या कथासंग्रहातून '**गिव्ह हिम अ चान्स**' ही कथा येथे निवडली आहे.

अलीकडे मुलांच्या आवडीनिवडी आई-वडीलच ठरवत चालले आहेत. मुलांसाठी काय योग्य आहे? आणि काय अयोग्य आहे? हे आई-वडीलच ठरवत असून आपल्या मुलात असणारी गुणवत्ता आणि त्याचा विशिष्ट क्षेत्राकडे असणारा कल याकडे मात्र पद्धतशीरपणे दुर्लक्ष केले जात आहे. आपले करिअर करताना मुले आपल्या आवडीनिवडी पेक्षा आई-वडिलांनी लादलेल्या मतांप्रमाणे काम करत राहतात. त्यामुळे कामातली आपली गोडी आणि लय हरवून बसतात. त्यांचा उत्साह हरवल्याने ती यंत्रवत बनत जातात. म्हणून मुलांना त्यांच्या आवडीच्या क्षेत्रात संधी दिली पाहिजे हा आशय घेऊन प्रकटणारी ही कथा आहे.

सदानंद आणि त्याचा मुलगा अपूर्व या दोघांमधील ही कथा आहे. सदानंद हा खूप शिस्तप्रिय माणूस आहे. तो इन्शुरन्स कंपनीच्या एका मोठ्या शाखेचा मॅनेजर आहे. सदानंद आपल्या मुलासाठी आपल्या मित्राला मर्कमध्ये नोकरी बघण्याची विनंती करतो. त्यावेळी मित्र अपूर्वशी प्रथम आपल्याला बोलावे लागेल असे सदानंदला सांगतो. सदानंदच्या परवानगीने अपूर्वशी चर्चा झाल्यावर मित्राच्या लक्षात येते की अपूर्वने वडिलांच्या इच्छेखातर आपले आर्किटेक्चर बनण्याचे स्वप्न सोडून देऊन, तो एम. एस्सी झाला आहे. वडिलांनी त्याला ऑफिसरचा जॉब मिळवून दिलेला असतो. वडिलांच्या इच्छेखातरच फिलिप्स

मधली नोकरी अपूर्व करत असल्याने, त्या नोकरीत त्याला फारसे स्वारस्य वाटत नव्हते. त्यामुळेच त्याने त्याला मिळालेले प्रमोशनही नाकारले होते. त्याने संगीताविषयी असणारी आवडही संगीतात करिअर नाही असे वडिलांनी म्हटल्यामुळे त्याने सोडून दिली होती. अपूर्वशी झालेल्या भेटीतून मित्राला या साऱ्या गोष्टी समजल्या. सदानंदने अपूर्वला स्वातंत्र्य द्यायला हवे. अपूर्वने आपल्या इच्छेप्रमाणे निर्णय घेऊन स्वतःला घडवायला हवे. हे मित्राचे मत होते. म्हणूनच आमचा एकुलता एक मुलगा सुखात राहावा, असं आम्हाला नाही वाटत? [१.३७], या सदानंदच्या प्रश्नावर मित्र म्हणतो, वाटतं ना, जरूर वाटतं. त्यानं सुखात राहावं, असं वाटण्यात चूक काहीच नाही. फक्त त्याचं सुख कशात आहे, हे तुम्ही ठरवलंत एवढंच चुकलं, ते त्याचं त्याला ठरवू दे! आता तो तेवढा मोठा आहे! चुका होतील - तो पडेल- झडेल! पण हायकिंगच्या वेळी त्याचे हातपाय मोडण्याची काळजी केलीत, तशी आता करू नका! कारण हात-पाय त्याचे स्वतःचे आहेत, ते बळकट करण्याचं स्वातंत्र्य त्याला आहे-तसंच ते मोडण्याचंही! आणि अशीच शक्यता आहे, की मोडण्याचं रिस्क घेतलं, तरच ते बळकट होतील! पृ.३७

मुलांनी पंचवीशी ओलांडल्यानंतरही त्याच्या करिअरची काळजी करणाऱ्या आई वडिलांच्या डोळ्यात झणझणीत अंजन घालणारी ही कथा आहे. मुलांनी अपेक्षित शिक्षण घेतल्यावर नोकरीची आणि करिअरची जबाबदारी त्यांनाच घेऊ द्या. संकटाशी सामना करण्याचे, संघर्ष करण्याचे ध्येय त्यांच्यात येऊ द्या. हा आशावाद व्यक्त करणारी ही कथा आहे. कथेच्या शेवटी सदानंद आपल्या मुलाने रिस्क घ्यावी या भूमिकेसाठी तयार होतो.

'**रोहित**' ही योगिराज वाघमारे यांची अस्वस्थ करणारी कथा आहे. योगीराज वाघमारे यांची ज्येष्ठ दलित साहित्यिक म्हणून ओळख आहे. आपल्या वस्तुनिष्ठ आणि वास्तववादी लेखणीने त्यांनी दलित साहित्याचे लेखन केले आहे. त्यांच्या लेखनातून भोवतालच्या समस्या आणि दलित जीवनाचे चित्रण आले आहे. त्यांचे उद्रेक, बेगड, गुडदाणी, होरपळ, बहिष्कार, नियत हे कथासंग्रह आणि सभापती, शिक्षणनामा, धुरळा, पडझड, भीमयुग, आधार, आक्रंदन या कादंबऱ्या बरोबरच, त्यांनी काही कविता व बालसाहित्याचे लेखनही केले आहे.

'रोहित' ही त्यांची कथा दलित जातीतील सोयराची संघर्ष कहाणी आहे. पतीचे लवकरच निधन झाल्याने खचून न जाता सोयराने आपल्या मुलाला चांगले शिक्षण देण्यासाठी आपले अविरत कष्ट सुरूच ठेवले आहेत. चोखोबाला

Scanned with OKEN Scanner

शेतात काम करताना अंधारात किरडू डसलं आणि त्यातच त्याचा मृत्यू झाला. सोयरानं न खचता चार घरची धुणी भांडी करून रोहितला जीवापाड जपले आहे. रोहितही चांगला अभ्यास करून चौथीच्या परीक्षेत तालुक्यात पहिला आला होता. त्यामुळे त्याला इंग्रजी शाळेत प्रवेश सहज मिळाला होता. त्यामुळे सोयरानेही एक दिवसाची सुट्टी घेऊन रोहितला इंग्रजी शाळेत पहिल्या दिवशी सोडण्याचे काम केले. आई शाळेत सोडण्यासाठी आली म्हणून रोहित आनंदी होता. दुसऱ्या दिवशी काम करण्यासाठी ती जमनाबेनच्या घरी गेली आणि तेथील वातावरण बघून ती निराश झाली. जमनाबेन आणि शेटजींचा मुलगा हरीश याला इंग्रजी शाळेत प्रवेश मिळाला नव्हता. सातत्याने शेटजींनी शाळेत प्रवेशासाठी प्राचार्यांना आणि तेथील हेड क्लार्क यांना विनंती करूनही हरीश बाबूचा प्रवेश होत नव्हता. शेटजींनी डोनेशनचे अमिष दाखवूनही त्यांच्या हाताशी काही लागत नव्हते. जमनाबेनकडून शेटजींना रोहितला इंग्रजी शाळेत प्रवेश मिळाला आहे हे समजले. एखादा विद्यार्थी शाळा सोडून गेल्यास किंवा एखाद्या पालकाची बदली झाल्यास किंवा कोणी आजारी असल्यास त्याची सततची अनुपस्थिती गृहीत धरून त्याला डिपार्टमेंटच्या परवानगीने कमी करून दुसऱ्या विद्यार्थ्याला प्रवेश देता येतो हे प्राचार्यांनी सांगितलेले सोल्युशन शेठजीनी वापरले आणि मिठाईतून रोहितला त्यांनी विषबाधा घडवून आणली. रोहित आजारी पडला आणि रोहितला इंग्रजी शाळेतला प्रवेश नाकारला गेला. आता जमनाबेनच्या घरची नोकरी सोयराने सोडली आहे. मात्र रोहित आणि सोयरा रोहितच्या प्रवेशासाठी शाळांमध्ये येरझारा मारत आहे.

या कथेमधून पैशाच्या जोरावर गोरगरिबांना त्यांच्या हक्कापासून कसे वंचित ठेवले जाते याचे वास्तवदर्शी चित्रण आले आहे. सोयरा गरीब आहे खालच्या जातीतील आहे पण तिचा मुलगा रोहित हुशार आहे. त्याने एकही पैसा डोनेशन न देता इंग्रजी शाळेत ॲडमिशन मिळवले. शेटजी आणि जमनाबेन यांना खटकते. जमनाबेनने दिलेली विषारी मिठाई सोयरा मुलाला खाऊ घालते. शेटजी आपल्या मुलाच्या प्रवेशासाठी रोहितचा बळी देतो. रोहितमध्ये गुणवत्ता असूनही पैशाच्या जोरावर त्याला कमी करून त्याजागी हरिषबाबूला प्रवेश दिला जातो. अडाणी आणि अगतिक सोयरा समाजातल्या या धनवान लोकांकडून कशी लुबाडली जाते याचे चित्रण ही कथा करते.

ग्रामीण कथाकार म्हणून बबन पोतदार यांनी आपली ओळख निर्माण केली आहे. गुंजेचा पाला, आक्रित, एका सत्याचा प्रवास हे त्यांचे कथासंग्रह प्रकाशित

आहेत. कौटुंबिक श्रुतिका लेखनाचे कामही त्यांनी नियमित केले आहे. सूक्ष्म निरीक्षण आणि वस्तुनिष्ठ मांडणी ही त्यांच्या लेखणीची बलस्थाने आहेत. **'पकूमावशी'** ही या कथासंग्रहातील त्यांची कथा व्यक्तिचित्रणाकडे घेऊन जाणारी आहे. बालपणापासूनच लेखक अनुभवत आणि पाहत आलेल्या पकूमावशीचे रेखाटन लेखकाने या कथेतून केले आहे. आपल्या जीवनातील डोंगराएवढे दुःख बाजूला सारून पकूमावशी समाजातील सुखदुःखाशी एकरूप झाली आहे. लेखकाशी असणारे तिचे जिव्हाळ्याचे संबंध लेखकाने या कथेतून उलगडून दाखवले आहेत.

पकूमावशीचा बालविवाह झाला होता. प्लेगच्या साथीत लहानपणीच त्यांच्या नवऱ्याचा मृत्यू झाला. बालवैधव्य घेऊन पकूमावशी माहेरी आल्या आणि कायमच्याच माहेरी राहिल्या. लहानाच्या मोठ्याही माहेरी झाल्या. थोरला भाऊ आबा पाटलाच्या खटल्यात सामावून गेल्या. लेखकाच्या लहानपणापासूनच पकूमावशीचा जीव लेखकावर होता. गुरवाचा शिवा आणि लेखकाने एकदा शाळा बुडवल्यावर त्यांना घरातून बेदम मारहाण करण्यात आली. त्यावेळी दोघांनी शिवाच्या आतेकडे सांगवड्याला जायचे ठरवले. उन्हाच्या झळा जास्त असल्याने दोघेही पाणी पिण्यासाठी एका विहिरीत उतरले आणि त्यांना वरती चढता येईना. त्यावेळी आरडा ओरड केल्यावर पांडा कांडीवाला याने दोघांनाही बाहेर काढले आणि त्यांच्या घरी पोहोचवले. घरी आल्यावर लेखकाची आई पुन्हा मार देऊ लागली. त्यावेळी मात्र पकूमावशी पुढे होऊन तिने लेखकाचा मार वाचवला. आजही लेखक त्या आठवणीने हळवा झाला आणि त्याच्या डोळ्यात अश्रू जमा झाले. आजही पकूमावशीने पूर्वीप्रमाणेच लेखकाला हृदयाशी धरले. काय झालं माझ्या लेकराला? असं म्हणत त्याच्या केसातून तिची खडबडीत बोटे फिरवली. लेखकासाठी आणलेले सांडगे आणि भातवड्या तिने लेखकाच्या आईकडे दिल्या. तिच्या गळ्यातील बोरमाळ चोरट्याने गळ्याला हिसका मारून नेली हे दुःख तिच्या मनात सलते आहे. त्यावर ती लेखकाला म्हणते न्हानपनापास्नं जपून ठिवल्याली तेवडीच आटवन हुती बग. माज्या आजेसासूनं दिली हुती. मला कळतं तवापास्नं हुती माज्या गळ्यात! पृ.५६ सासरी कधीही न राहिलेल्या पकूमावशीच्या गळ्यात तेवढीच एक सासरची आठवण होती. तीही अशी हिरावून नेल्याने पकूमावशी दुःखी झाली होती. लेखक लहानपणापासून पहात असलेली पकूमावशी त्याला आजही दिसत होती. ती गेल्यानंतर तिची मायधूळ कपाळी लावत लेखक पुढील जन्म आपल्याला पकूमावशीच्या पोटी

Scanned with OKEN Scanner

मिळावा अशी आशा व्यक्त करतो. येथेच पकूमावशीच्या व्यक्तिमत्त्वाची थोरवी वाचकांच्याही लक्षात येते. निर्भेळ आणि निरपेक्ष प्रेम करणारी पकुमावशीसारखी माणसेच आजच्या समाजातील महत्त्वपूर्ण घटक आहेत. समाज स्वास्थ्य या प्रेमळ माणसांच्या जोरावरच टिकून आहे. स्वतःची मुले नसतानाही लेखकाला स्वतःचे मूल मानून त्याच्यावर मातेप्रमाणे प्रेम करणारी पकूमावशीसारखी माणसे विरळीच म्हणावी लागतील.

'उपरा' या आत्मकथनाने महाराष्ट्राबाहेरील आणि महाराष्ट्रातील घराघरात पोहोचलेले नाव म्हणजे लक्ष्मण माने होय. ते भटक्या विमुक्त समाजातील सामाजिक कार्यकर्ते आणि वास्तववादी लेखक म्हणून सुपरिचित आहेत. 'क्रांतिपथ' हा त्यांचा कवितासंग्रह 'खेळ साडेतीन टक्क्यांचा', 'पालावरचं जग', 'बंद दरवाजा' हे लेखसंग्रह, 'प्रकाशपुत्र' हे नाटक, या त्यांच्या साहित्यकृती प्रकाशित आहेत. त्यांनी केलेल्या या लेखन कामगिरीबद्दल त्यांना १९८१ मध्ये साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त झाला होता. चळवळीत अग्रेसर राहून काम करणारे लेखक म्हणून त्यांची ख्याती आहे.

या कथासंग्रहात त्यांची **'मरणानंतरही जात आडवी'** ही कथा आली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांनी दलित चळवळीने उग्ररूप धारण केले. आपल्या न्याय हक्कासाठी सर्वच समाजातील शोषित घटक, परंपरेने ज्यांचे हक्क नाकारले ते सर्व घटक दलित चळवळीत उभे राहिले, पण नंतरच्या कालखंडात या चळवळीला स्वकीयांचेच ग्रहण लागले. वंचितांचा, शोषितांचा व्यापक समूह पुन्हा जातीपातीत विभागला गेला. आपापल्या जातीचे नेतृत्व करावे या भूमिकेतून स्वार्थी आणि सत्तालोलूप नेते तयार झाले. आपल्या वैयक्तिक स्वार्थापोटी ही व्यापक दलित चळवळ विभागली जात आहे याची खूप मोठी खंत या कथेतून व्यक्त केली आहे.

कैकाडवाड्यात एकत्र आलेल्या कार्यकर्त्यांना मार्गदर्शन करताना काही महिलाही तेथे आल्या. त्या जय मातंग म्हणून खाली बसल्या आणि त्यातील एक स्त्री दलित चळवळ ही गतिमान झाली पाहिजे हे पोट तिडकीने सांगू लागली. त्यासाठी डॉ.बाबासाहेब गोपले यांच्या नेतृत्वाखाली आपण सारे एक झाले पाहिजे असे सांगताच मानेंना हा विचार खटकला. त्यांनी गोपले हे दलित चळवळ कशी विविध जातीत विभागत आहेत, हे सांगताच त्या महिला रागाने निघून गेल्या. मातंग समाज जय मातंग म्हणेल, चर्मकार म्हणतील जय ककट्या, आमचे भटके विमुक्त म्हणतील जय भटका, जय भवानी, जय शिवाजी असं जर

झालं तर पुन्हा आपण विभागले जाऊ. बाबासाहेबांनी दिलेला विचार मागे राहील असे मानेंनी सांगितले. त्यांचा हा विचार तेथील अनेक लोकांना पटला. त्यातील काही महिलांनाही पटला.

त्यानंतर ही सारी मंडळी कारोळी गावी आली. तिथे सातुबाईने आपल्या बापाच्या मृत्यूनंतर घडलेला प्रसंग सांगितला. त्यांच्या पिढ्यानपिढ्याच्या मसनवाटावर लिंगायत समाजाचा बिराजदार आपला हक्क सांगत होता. साताबाईच्या बापाचे प्रेत तिथे पुरू नये म्हणून त्याने पोलीस आणले होते. सातबाराच्या उताऱ्यावर ही जागा माझी हाय. मी माझ्या जागेत कुणाला पुरू देणार नाही अशी भूमिका त्याने घेतली. त्यामुळे बारा तास झाल्यानंतरही प्रेताला पुरण्यास जागा मिळत नव्हती. साताबाई पुढे सांगत होती आम्ही पोलीस आन बिराजदाराच्या हातापाया पडू लागलू, गावातल्या सरपंच, पाटील, पुढारी समद्यास्नी साकडं घातलं, पर उपेग झाला नाही. कुणालाच घाम फुटंना, मडं तर पडून राहिलं, रातीला म्हातारा मेला. बारा तास होऊन गेलं, मड्याला वास सुटाया लागला, मड्यावर घातल्याली फुलं वाळून गेली. माशा फिराला लागल्या. का करावं समजना, बिराजदार माणूस पैकावाला माणूस, काय करणार? पृ.६४ तिच्या या प्रश्नानं आजच्या समाजातली दलितांची स्थिती किती हलाखीची आहे हे समजते. शेवटी त्या गावातील मुलांनी विलास माने याला बोलावून आणले आणि त्याने बंडखोरी करत शेवटी खड्डा खणला. त्यात प्रेत पुरले. माने आणि लालसिंग रजपूत आल्यानंतर त्यांच्या मिरवणुकीने सभा या गावात संपन्न झाली. त्यातील काही भाषणे बंडखोरीपूर्ण झाली तर लालसिंग रजपूत यांचे भाषण संयमित आणि गावकऱ्यांची कान उघाडणी करणारे झाले. शेवटी जिवंत माणसाशी असणारे वैर आपण समजू शकतो पण माणूस मृत झाल्यावरही त्याला जात असते, तो गुन्हेगार असतो, भिकारी असतो, अस्पृश्य असतो हे भयानक वास्तव वाचकांनाही अस्वस्थ करून जाते.

मराठीतील एक यशस्वी लेखक आणि २०२२ मध्ये उदगीर येथे झालेल्या ९५ व्या मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष म्हणून भारत सासणे यांची ओळख आहे. आपल्या लेखणीने नवकथेला वेगळा आयाम देण्याचे काम भारत सासणे यांनी केले आहे. त्यांचे अदृष्ट, अनर्थ रात्र, अस्वस्थ, कॅंप / बाबीचं दुःख, चिरदाह, त्वचा हे दीर्घकथा संग्रह प्रसिद्ध आहेत. आतंक हे दोन अंकी नाटक, राहींच्या स्वप्नांचा उलगडा ही कादंबरी असे बहुस्तरीय लेखन त्यांनी केले आहे. त्यांना २०२२ चा विंदा करंदीकर जीवनगौरव पुरस्कार प्राप्त झाला आहे.

Scanned with OKEN Scanner

'कथारंग' या कथासंग्रहात 'अदृष्ट' ही त्यांची दीर्घकथा आली आहे. प्रियदर्शनी, सरडे व लंगोटे याबरोबरच स्वतः निवेदक ही या कथेतील पात्रे आहेत. मानवी जीवनात न केलेल्या कृत्याविषयी अनेक वंदता समाजात पसरवल्या जातात. हळव्या मनाची आणि भित्री माणसे या वंदताना सत्य मानून आपले निरपराधत्व सिद्ध करण्याच्या मागे लागतात. त्यातून ती अधिकच फसत जातात. न केलेल्या कृत्याविषयी आपल्या मनात अपराधी भावना बाळगतात. आपला खरेपणा समाजाच्या दृष्टीस आणण्यासाठी धडपडत राहतात. भारत सासणे यांची 'अदृष्ट' ही दीर्घकथा हाच आशय घेऊन प्रकटते.

प्रियदर्शनीशी निवेदकाचा विवाह होऊ शकला नाही. त्यानंतर तिच्याविषयी अनेक गैरसमज पसरवले गेले. ते सारे निवेदकानेच पसरवले आहेत असे आरोप निवेदकावर होत होते. प्रियदर्शनीचे डोळे गेल्यानंतर तिच्याशी विवाह करण्याचे निवेदकाने नाकारलेले असते. प्रियदर्शनी विषयीचा कोणताही विचार निवेदकाच्या मनात नंतर आला नाही. तरीही निवेदकाने प्रियदर्शनीचे जीवन उद्ध्वस्त करण्यासाठी अनेक प्रवाद पसरवले असे त्याच्यावर आरोप लावण्यात आले. त्यानंतर कळस म्हणजे प्रियदर्शनीच्या अंधसंस्थेची चौकशी लावावी म्हणून निवेदकाने पत्रव्यवहार केला असा आरोपही निवेदकावर लावला. त्याबरोबरच निवेदकाला घाबरवण्यासाठी अंध लंगोटे आणि सरडे यांना त्यांच्या पाठी लावण्यात आले. शेवटी या सगळ्या चौकशीच्या ससेमिऱ्यास घाबरून निवेदकाने प्रियदर्शनीची भेट घेतली. त्या भेटीतही निवेदकाने आपल्यावरील साऱ्या आरोपात तथ्य नसल्याचे प्रियदर्शनीस सांगितले. प्रियदर्शनीच्या बेधडक आणि साहसी स्वभावाने निवेदकाला अधिकच भीती वाटायला लागली. शेवटी निवेदक तेथूनही पळून आला. तिच्या वडिलांनी निवेदकास भेटीस बोलावले पण ती भेट प्रियदर्शनीशी अगोदरच झाली होती. मानवी जीवनातील आंतरिक क्लेश, मानवी जीवनातील अंतर्मनातील वैचारिक संघर्ष या कथेतून व्यक्त होतो. आंधळेपणा, काळा चष्मा, काळा कोट या प्रतिमांचा वापर प्रभावीपणे करत कथेला अपेक्षित उंची देण्यात लेखक यशस्वी झाला आहे.

आदिवासी साहित्य प्रवाह गतिमान करणाऱ्या लेखिका आणि कवयित्री म्हणून उषा किरण आत्राम यांना ओळखले जाते. आदिवासींच्या व्यथा वेदनांची सक्षमपणे मांडणी करून त्यांनी आदिवासी बोलीतील गोडवा आणि रसरशीतपणाही वाचकांसमोर मांडला आहे. मोट्यारिन, म्होरकी, लेखणीच्या तलवारी हे त्यांचे काव्यसंग्रह प्रकाशित आहेत. एक झोका आनंदाचा हा बालगीत संग्रह आणि

अहेर हा कथासंग्रह प्रकाशित आहे. २०११ साली झालेल्या नवव्या अखिल भारतीय आदिवासी साहित्य संमेलनाच्या त्या अध्यक्षा होत्या. या कथासंग्रहात त्यांची 'भूक' ही कथा आली असून, भुकेची दाहकता कशी जीवघेणी ठरते याचे वास्तव लेखिकेने मांडले आहे.

स्वातंत्र्यानंतर अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजा पूर्ण व्हाव्यात आणि सारा समाज सुखी व्हावा यासाठी शासन प्रयत्न करते. पण हे प्रयत्न आदिवासी वाड्यापर्यंत, पाड्यापर्यंत आजही पोचले नाहीत. आजही तेथे अन्न वस्त्र निवारा या मूलभूत गरजांची पूर्तता झालेली नाही. त्यामुळेच येथील आदिवासी बांधव अनेक नैसर्गिक संकटाशी सामना करत आहेत. निसर्गाशी एकरूप झालेला आदिवासी निसर्गाशी सामना करतानाच भूकबळी ठरतो आहे. याचे वास्तव चित्रण या कथेत आहे.

चंद्रपूर, गडचिरोली, भामरागड, रेंगापल्ली, कुव्हाकोडी इत्यादी परिसरात असणाऱ्या पर्लकोटा, पामलगौतमी, इंद्रावती, पैनगंगा, वैनगंगा या नद्या इतर ऋतूत नैसर्गिक ठेवा वाटतात, पण पावसाळ्यात मात्र यांच्या रुद्ररूपाला आदिवासी बांधवांना सामोरे जावे लागते. जंगलात भटकून उपजीविकेसाठी मिळेल ते खाऊन हे आदिवासी जीवन जगत असतात. पावसाळ्यात पावसाचा जोर वाढतो आणि पामली, पर्लकोटा या नद्या भरल्याने इंद्रावतीचे पाणी आदिवासी बांधवांच्या खोपटात शिरले. गावच्या मुखियाने सर्वांना आवाज देऊन पहाडीच्या दिशेने जाण्यास सांगितले. बिमार गजरी ती पण जर्जर झाली होती आणि लेकरू दुधासाठी रडून रडून शांत झालं होतं. हिरूची गर्भार बायको रातपासून अडली होती. तिचा रक्तप्रवाह पाण्यात दिसत होता. तर समरुची दोन दिवसाची जुळी मुलं आणि आजारी बायको मान टाकत पाण्यातून चालली होती. माणसांचा जगण्यासाठी चाललेला हा संघर्ष पाहून वाचकांचेही मन हेलावून जाते. पावसाचा जोर कमी होत नाही. पहाडीवर तेथील मोठ्या झाडांच्या पोकळ ढोलीत माणसे आश्रय शोधण्याचा प्रयत्न करतात. पण त्याचवेळी तिथले साप, पशुपक्षी आपली जागा सोडायला तयार नसतात. जशी जागा मिळेल तशी माणसे तिथे दिवस कंठण्याचा प्रयत्न करतात. सतत पडणाऱ्या पावसामुळे मोठ्या माणसांबरोबर लहान मुलांच्याही पोटात काहीच नसते. लहान मुले तर भुकेने व्याकुळ झालेली असतात. भुकेने व्याकुळ झालेली मुले ओरडत असतात म्हणून तिथे मिळेल ते अन्न शोधले जाते. गाभूळलेले लालसर कांदे काढले जातात पण त्यांना शिजवण्यासाठी, त्यातील विष काढण्यासाठी या आदिवासी बांधवांच्याकडे काहीच

Scanned with OKEN Scanner

नसते. कसाबसा पालापाचोळा पेटवण्याचा प्रयत्न होतो पण हे कंद व्यवस्थित भाजले जात नाहीत. त्यातले विषही निघून जात नाही. भुकेने व्याकुळ झालेल्या मुलांना मात्र आता कशाचीच भीती राहिलेली नसते. कडू कडू वाटणारे, ते विषारी कंद मुले खातात आणि त्यामध्ये त्यांचा मृत्यू होतो. लहान मोठ्यांना उलट्या, मळमळ, चक्कर येऊन एकच तारांबळ उडून भीतीचा गोळा पोटात उठू लागतो. खूप उलट्या करून, विष भिणलेली चित्रु तुंडे, रेनु, मैनी, डोलू पदा, लिखू ही सात ही लेकरं हातपाय घासू लागली. एकच आकांत झाला. हा आकांत वाचकांनाही अस्वस्थ करून सोडतो. उद्याचे भारताचे नागरिक होऊ घातलेली ही मुले अशी लहानपणीच भुकेने व्याकुळ होऊन मरतात. पोटात भूक घेऊन आमची लेकरं नेली रे उचलून! माझी रेनु, माझा डोलू, मावा चुंडे, मावा चित्रा! मावा रुपी! 'मावा जीवा' होच्या, मावा पेकोरं पिल्ला बेके होतूर? बेके होतूर? पृ.१११ असे म्हणत त्यांच्या बापाने केलेला आक्रोश वाचकांच्या डोळ्यातही अश्रू उभे करतो. हे खूपच दुःखदायक आहे. या मुलांच्या मृत्यूनंतर आदिवासी बांधवांनी केलेला आकांत आपणालाही अस्वस्थ करून जातो. भुकेची तीव्र वेदना मानवी जीवन कसे गिळंकृत करते याचे हृदय पिळवटून टाकणारे वास्तव अन्नाम यांच्या या कथेत आले आहे.

मराठीतील एक नामवंत लेखक म्हणून जयंत पवार यांना ओळखले जाते. मराठी नाटककार, नाट्य समीक्षा तसेच कथाकार म्हणूनही त्यांची ख्याती आहे. 'काय डेंजर वारा सुटलाय' या नाटकाने त्यांना सर्वोत्कृष्ट लेखकाचे पारितोषिक मिळवून दिले होते. अधांतर, काय डेंजर वारा सुटलाय, टेंगशेच्या स्वप्नात ट्रेन इत्यादी त्यांची नाटके प्रकाशित आहेत. दरवेशी ही त्यांची एकांकिका प्रकाशित आहे 'फिनिक्सच्या राखेतून उठला मोर' या कथासंग्रहाला २०१२ चा साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त झाला होता. 'वरनभात लोन्चा नी कोन नाय कोन्चा' हा कथासंग्रह त्यांचा प्रकाशित आहे. आपल्या लेखणीने त्यांनी मराठी साहित्यात आपले वेगळे स्थान निर्माण केले आहे. त्यांची 'हॅरीचं हसू' ही कथा या कथा संग्रहात आली आहे. देशासमोरील मूलभूत प्रश्नांना भिडण्याऐवजी आपल्या बायकोच्या आग्रहाखातर गृहराज्यमंत्री आफ्रिकेतून हसणारा पाणघोडा आणतात. त्या पाणघोड्याची बातमी मिडियात मोठ्या प्रमाणात चालते. सर्वसामान्य जनतेच्या हिताच्या प्रश्नांना सोडून या मंत्री महोदय यांच्या खेळाकडेच रमण्याची वृत्ती येथे मिडियाचीही दिसते. मंत्री महोदयांनी आणलेल्या पाणघोड्यावर त्याला हसवण्यासाठी पुन्हा मेहनत घेतली जाते. त्याचीही बातमी मिडियात होत राहते

म्हणजेच येथील मूलभूत प्रश्नांवर विचार न करता आपला मेडियातही कि... अनावश्यक गोष्टींवर चर्चा होते याचे दर्शन या कथेत घडते.

युगांडात झालेल्या तिसऱ्या जगातल्या शांततेविषयीच्या एका परिषदेला गृहराज्यमंत्री सपत्नीक गेले होते. परिषद आटोपल्यावर आफ्रिकन सफारीचा आनंद लुटण्यासाठी ते विरंगा पार्कच्या जंगलात गेले. तिथं त्यांच्या गाडीच्या समोर अचानक एक हॅरीसन नावाचा पाणघोडा आला. जो दिसायला देखणा होता आणि हसल्यासारखा त्याचा चेहरा होता. त्याच्या दर्शनाने मंत्रिमहोदयाच्या पत्नी मंत्रमुग्ध झाल्या. हा हॅरीसन भारतात आणण्याचा आग्रह त्यांनी पती महोदयांच्याकडे धरला. देशातली जनता अनेक संकटाशी सामना करत असताना मंत्री महोदयांना पत्नीचा आग्रह महत्त्वाचा वाटला. त्यांनी हा हसणारा पाणघोडा भारतात आणण्याचा निश्चय केला. या हसणाऱ्या पाणघोड्याच्या आगमनापूर्वीच देशभरातील माध्यमांनी त्यांची दखल घेतली आणि या हसणाऱ्या पाणघोड्याविषयी कुतूहल निर्माण केले. हॅरीसन आणि त्याच्यासोबत मेसी अशी नरमादीची जोडी भारतात आणण्यात आली. भारतात आल्यावर हॅरी हसणं विसरुन गेला. त्याचे हसणे बंद झाले आणि मंत्रिमहोदयांचे टेन्शन वाढले. हॅरी हसण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न सुरू केले. वेगवेगळ्या पद्धतीचे उपचार झाल्यावर प्राणी संग्रहालयाच्या व्यवस्थापकाने सारी सूत्रे हाती घेतली. हॅरी आणि मेसीला वेगवेगळ्या प्रकारे टोचून त्यांच्या चेहऱ्यावर हास्य आणण्याचा प्रयत्न झाला. त्यांना विजेचा शॉक दिला. त्यात मेसीचे निधन झाले. पुन्हा मंत्री महोदयांच्यावर टीका होऊ लागली. त्यानंतर एका रात्री हॅरी हर्षवायू झाल्यासारखा हसला आणि न थांबता हसत राहिला.

जनतेला हसणाऱ्या हॅरीबरोबर सेल्फी काढता येईल! लोक अक्षरशः धावत सुटले, लांबच लांब रांग लागली प्राणिसंग्रहालयाच्या दारात. उन्हातान्हात, बोचऱ्या वाऱ्यात, पावसाच्या धारांतही लोक रांगेत उत्साहाने उभे होते. न भिता हॅरीपाशी येऊन त्यांच्या जांभळ्या जखमी मस्तकावर अलगद हात टाकून हसत हसत सेल्फी काढत होते. हॅरीही हसत होता. मात्र दोघांच्या हसण्यात फरक आहे हे कुणालाच कळलं नाही. पृ.११८

कथेच्या या समारोपातून लेखकाने वाचकांसमोर अनेक प्रश्न ठेवले आहेत. हॅरीच्या हसण्यातली अगतिकता इथे दिसते तर जनतेच्या मूळ प्रश्नांना बगल देत जनतेलाही मूर्ख बनवत हसायला लावल्याचे चित्र येथे दिसते.

मुस्लिम साहित्यिकातील नामवंत लेखक म्हणून रफिक सुरज यांना ओळखले

Scanned with OKEN Scanner

जाते. मुस्लिम मराठी साहित्यिकात त्यांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते. त्यांचे आभाळ, बेबस, पायाड हे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. रहबर ही कादंबरी तर सोंग घेऊन हा पोर हा कवितासंग्रह प्रकाशित आहे. रहबरसाठी त्यांना अण्णाभाऊ साठे पुरस्कार तर सोंग घेऊन हा पोरसाठी बहिणाबाई चौधरी पुरस्कार प्राप्त झाला आहे. या कथासंग्रहात त्यांची 'घुसमट' ही कथा समाविष्ट आहे.

नवऱ्याने टाकलेल्या आणि आजारी असलेल्या स्त्रीचे कसे हाल होतात हे या कथेतून सांगितले आहे. आपणच आई-वडील आणि भावावर बोजा झालेलो असताना, आपल्या मुलीला पुन्हा ठेवून घेणे कसे जड जाते, मुलगी आपणाजवळ ठेवता येत नाही आणि तिला वडिलांच्याकडेही पाठवताना होणारी वेदना याचे चित्रण या कथेत आले आहे. मुलीशिवाय आणि पतीशिवाय एका मुस्लिम स्त्रीची होणारी घुसमट हा या कथेचा आशय आहे.

पहिल्या बाळंतपणानंतर दुसऱ्या बाळंतपणात बानूची अवस्था बिकट होते. पोटातील दुसरे बाळ ही जाते आणि पुन्हा बाळ होण्याची शक्यता मावळते. त्यावेळी वंशाला दिवा पाहिजे म्हणून तिचा नवरा तिच्याशी संबंध तोडतो. तिच्या न्याय हक्कासाठी तिचे वडील वा इतर कोणी तिच्या सासरवाल्यांशी भांडत नाहीत. या धक्क्याने बानू खचते. आई-वडिलांच्याकडेच राहते. तिची अवस्था दिवसेंदिवस बिकट होत जाते. पहिली मुलगी नवऱ्याकडेच असते. बानूची स्थिती बिकट होत आहे म्हटल्यानंतर बानुला तिची मुलगी भेटावी म्हणून बानूचा भाऊ शानू आणि काही गावचे नागरिक तिच्या नवऱ्याशी वाद घालून मुन्नीला घरी आणतात. आपल्या मुलीला पाहिल्यावर बानू खूप आनंदी होते. बानूची आई सायरा हिलाही आनंद होतो. मुन्नीला मिठीत घेऊन बानु आपले अश्रू गाळू लागते. त्यावेळी पाहणाऱ्या स्त्रिया म्हणायला लागल्या, इतकी वरसं घरात कोंडून घेऊन तब्येतीचं मातरं करून घेटलं. मरायला टेकली तरी अजून नवऱ्याच्या नावानं डोरलं गळ्यात हाय. पर त्या उफराट्या काळजाच्या भाड्याला जरा तरी पाजर फुटलाय का बगा. जरा वाट वाकडी करून दोन मिन्ट बायकूला बगून तरी गेला का बगा वाद्या! पृ.१२२ नवऱ्याने सोडल्यानंतरही कोणालाही दोष न देता बानू आतल्या आत झुरत राहिली. तिची होणारी घुसमट स्त्रियांना समजत होती. मुन्नी काही दिवस राहिल्यावर पुन्हा घरच्यांना मुन्नीही जड वाटू लागली. मुन्नीला घरात आणणारा तिचा मामा तिला तिच्या घरी वडिलांच्याकडे सोडण्यासाठी घेऊन निघाला. त्यावेळी मुन्नी रडायला लागली. आईला पकडून ती अधिकच रडत होती पण इथे कोणावरही काही फरक पडत नव्हता. अक्षरशः तिला बानूपासून

ओढून नेली आणि पुन्हा बानूचे दिवस बदलले. मुलीच्या येण्याने तिच्या जीव[illegible] थोडाफार आनंद निर्माण झाला होता. तोही आता नाहीसा झाला. पुन्हा [illegible] जीवन विरान वाळवंट बनले. मुन्नीही तुमची जगण्याची आशा होती पण तीही आता तिच्यापासून दूर गेल्यानंतर बानू पुन्हा हतबल होते. पुन्हा तिची घुसमट सुरू होते. ही तिची घुसमट न सांगता येणारी आणि तिला मात्र आतून पोखरून काढणारी अशी आहे. स्त्री जीवनात नवऱ्याकडूनही छळवणूक होते आणि माहेर कडूनही तिला अपेक्षित प्रतिसाद मिळत नाही. हे दुःख या कथेच्या केंद्रस्थानी आहे. बानू आपल्या नवऱ्यापासून तर दूर झाली आहेच पण आता ती आपल्या मुलीपासून तुटत चालली आहे याचेच वास्तवदर्शी चित्र या कथेत आले आहे.

मराठीतील दर्जेदार ग्रामीण लेखक म्हणून अशोक कौतिक कोळी यांना ओळखले जाते. त्यांचे आसूड, कुड हे कथासंग्रह प्रकाशित आहेत. कुंधा, गावाच्या तावडीतून सुटका, पाडा, रक्ताळलेल्या तुरी या कादंबऱ्या प्रकाशित आहेत. अमळनेर येथील २०१९ मध्ये घेण्यात आलेल्या खानदेशी बोली साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्ष होते. ग्रामीण जीवनातील धगधगीत वास्तव त्यांच्या साहित्यातून प्रकटले आहे. या कथासंग्रहात त्यांची 'चुराडा' ही कथा आली आहे.

शेतकरी डोळ्यात स्वप्ने घेऊन, आपल्या रक्ताचे पाणी करून शेतात पीक घेत असतो. पण त्याने हे आणलेले पीक नैसर्गिक संकटात मातीमोल होऊन जाते. शेतकऱ्याच्या स्वप्नांचा आणि त्यांच्या कुटुंबाच्या स्वप्नांचाही चुराडा होऊन जातो. हे वास्तव या कथेत आले आहे.

कथेचा नायक शिवा हा पारंपरिक पिकांना फाटा देत आपला मित्र शालिमार भाई यांच्या सल्ल्याने टरबुजाची शेती करतो. शिवा आणि त्याची बायको सायजाबाई यांनी अनेक स्वप्न रंगवली. मुलगी सारंगीला इंग्रजी आणि गणिताचे क्लास लावले जाणार होते, सायकल घेऊन दिली जाणार होती, नव्या पुस्तक वह्या आणि नवे कपडे घेतली जाणार होती. मुलग्याला तर कोट्याला टाकले जाणार होते. खूप खूप स्वप्न घेऊन ती टरबुजाची बाग बहरली होती. ती नेऊन विकावी आणि त्याचे पैसे आपल्या हाती येतील आणि आपली स्वप्न पूर्ण होतील असे वाटत असताना. कोरोनाचे वादळ जगभर घोंगावायला लागले. महामारीने जगात हाहाकार उडवून दिला. त्याला अटकाव करावा म्हणून सरकारनं तातडीनं पावलं उचलली.....लाकडावून......... संचारबंदी..... काय काय झालं..... वाहतूक बंद.....सनवार बंद.....मालाची ने आन सगळं सगळं बंद...सगळं सगळं थांबलं...

होत्याचं नव्हतं झालं...... शिवाचं कुटुंब धायमोकलून रडू लागलं...... त्याच्या सपनातली बाग जळून, करपून गेली, मलूल झाली...... लाल टरबुजं काळेनिळे पडले..... सडून गेले.... एकेकाच्या स्वप्नांचा अक्षरशः चुराडा झाला.... पृ.१४०

खूप कष्टाने उभा केलेला मळा शेतातच सडून गेला. शिवा आणि शायजाच्या स्वप्नांचाही चुराडा झाला. शेतकऱ्याच्या स्वप्नांचा होणारा चुराडा आणि त्याच्या व्यथावेदनांचे न संपणारे दुःख या कथेतून व्यक्त झाले आहे.

अलीकडल्या कालखंडातील एक महत्वपूर्ण नवलेखिका म्हणून शिल्पा कांबळे परिचित आहेत. स्त्रीवादी लेखिका व आंबेडकरवादी विचारांच्या लेखिका म्हणून त्यांची ओळख आहे. 'निळ्या डोळ्यांची मुलगी' ही त्यांची कादंबरी तर बिर्याणी हे नाटक प्रसिद्ध आहे. 'नऊ चाळीसची लोकल' हा त्यांचा संग्रह प्रकाशित आहे. आपल्या समाजातील स्त्रियांची सुखदुःखे त्यांनी जवळून पाहिली आहेत. कोणत्याही जाती धर्मातील स्त्रियांच्याच वाट्याला दुःख आणि वेदना अधिक येते. या वास्तवाचे भान आल्याने त्यांच्या लेखनाच्या केंद्रस्थानी स्त्री असल्याचे दिसते. या कथासंग्रहात **'मांजरींनाही घर असतं'** ही त्यांची कथा आहे. पाळीव प्राण्यांच्या विषयी असणारे जनमाणसातील समज आणि बदलती जीवनपद्धती हा आशय घेऊन ही कथा प्रकटते. या कथेच्या नायिकेला मांजरी पाळण्याचा छंद आहे. तिच्या घरात पंधरा-वीस मांजरी आहेत. त्यांना तिने मिनी, बारकी मिनी, कतरीना, गोरी कतरीना, काळी पिंकी, प्रियांका, इंग्लिश प्रियंका अशी वेगवेगळी नावे दिली आहेत. नायिकेच्या मावशीचे पती म्हणजेच काका खूपच श्रीमंत आहेत. तर नायिका आपल्या प्रियकरालाही काकाच म्हणते. त्याचे पूर्वीचे लग्न झाले असून त्याने घटस्फोटही घेतलेला नाही. त्यांच्या मुलाचे शिक्षण सुरू आहे तर आईस कॅन्सर आहे हे नायिकेला काकाची बायको ऑफिसमध्ये येऊन भांडल्यावर समजते. मिनी मांजरीचे रोड अपघातामध्ये निधन होते. त्यानंतर नायिका खूप दुःखी होते. या दुःखातून तिला बाहेर पडण्यासाठी तिचा प्रियकर काका हे मदत करतात. ते तिच्यापेक्षा वयाने मोठे आहेत. तिच्या पूर्वीच्या ऑफिसमध्ये ते तिचे बॉस होते. नायिकेच्या घरीही काकांची पहिली पत्नी येऊन हंगामा करून जाते. त्यानंतर नायिकेच्या घरचेही यांच्या लग्नाला परवानगी देतात. पुढे नायिकेच्या प्रियकराची नोकरी जाते. एक दिवस काका येऊन नायिकेच्या घरीच राहतात. पुढे त्यांना नवी नोकरी मिळते. त्यानंतर काकांनाही मांजरींचा लळा लागतो. नायिका नसल्यानंतर काका असले तरी मांजरी शांत राहतात. पुढे काका आपला अर्धा पगार नायिकेच्या आईकडे देतो तर अर्धा पगार त्याची

बायको येऊन घेऊन जाते. काकाला मांजरींचा वाढदिवस करण्याची कल्पना सुचते आणि ते दोघेही ही कल्पना अमलात आणतात. मांजरीच्या या वाढदिवसालाही मोजकेच लोक येतात. नायिकेची मावशी येत नाही पण काका येतात. या मांजरीसाठी बोका पाठवू का? असे म्हणून जातात. नायिकेला हे खटकते. त्यानंतर चाळीतील लोकही त्यांच्याकडे पाहून कुजबुजत राहतात. नायिकेच्या आईचेही कान भरतात. त्यावेळी नायिका म्हणते की, ती कधी कधी इमोशनल होऊन मला विचारते, पुढे तुझं काय होईल.... आता तिला कसं सांगायचं की रिसेशनच्या या काळात कुणाचं काही महिन्यांनी काय होईल हे कुणाला माहीत नसतं. मग मी तिला धीर देत सांगते की काका माझ्याबरोबर असेपर्यंत माझं काहीच वाईट होणार नाही. तसंच मी असेपर्यंत माझ्या मांजरींचं वाईट होणार नाही..... काही झालं तरी शेवटी मांजरींनाही घर असतंच ना! पृ.१४६

अशाप्रकारे या कथेचा शेवट होतो. यातील नायिका ही धीट आणि परंपरागत व्यवस्थेतून बाहेर पडलेली आपणास दिसते. समाजात फारसा दिसून न येणारा मांजरी पाळण्याचा छंद या नायिकेचा इतरांपेक्षा वेगळा छंद दिसतो. त्याचबरोबर आपल्यापेक्षा मोठ्या आणि विवाहित पुरुषाशी लग्न करण्याचे धैर्य दाखवत, त्याच्या आधारावर आपले काहीच वाईट होणार नाही हे ती आत्मविश्वासाने सांगते. समाजात प्राण्यांविषयी असणारे परंपरागत समज, परंपरागत कुटुंब व्यवस्थेला धक्का देत नायिकेची आधुनिक विचारसरणी येथे प्रकटलेली आहे. नायिका आपणास हवे तसे मनमोकळेपणे जगण्याचा प्रयत्न करताना दिसते. जननिंदेला व समाजनिंदेला न घाबरता ती आपली वाट चोखाळताना दिसते.

एकविसाव्या शतकातील नवकथाकार म्हणून विवेक कडू हे सर्वांस परिचित आहेत. मानव समाज आपल्या बरोबरच निसर्गाचा मोठ्या प्रमाणात ऱ्हास करत आहे. मानवी समाजात चाललेल्या या प्रगती अधोगतीच्या विचारातील कल्लोळाचे चित्रण त्यांच्या कथेतून होताना दिसते. 'चार चपटे मासे' हा त्यांचा कथासंग्रह २०२२ मध्ये शब्द पब्लिकेशनने प्रकाशित केला. भोवतालच्या समाजाचे केलेले अचूक निरीक्षण लेखकाने आपल्या कथेतून नोंदवले आहे. त्यांची या कथासंग्रहात **'केमिकलची बोय आणि सारिंगा'** ही कथा आली आहे. मानवाने आपल्या प्रगतीसाठी औद्योगीकरण मोठ्या प्रमाणात केले. त्यासाठी त्यांनी मोठमोठ्या एमआयडीसी उभ्या केल्या. विकासाच्या या वेगवेगळ्या संकल्पना राबवत असताना निसर्गास हानी पोहोचू नये याची काळजी घेण्याची जबाबदारी माणसावरच होती.

Scanned with OKEN Scanner

पण ही जबाबदारी घेणारी माणसेच विकली गेली. त्यामुळे औद्योगीकरणाच्या या प्रगतशील व्यवसायातून, उद्योगधंद्यातून निघणारे दूषित पाणी, दूषित हवा ही निसर्गात सोडली गेली. ते दूषित पाणी, विषारी वायू सर्वसामान्य माणसाच्या जीवनाशी कसा खेळ करत आहेत याचे वास्तवदर्शी चित्रण या कथेत आले आहे.

ही कथा बोय माशाची आहे. खाडीपट्टीत नदीच्या खाडीमुखाच्या तोंडावर हे मासे आढळतात. सातपाटी खारेकुरण, मुरबे, नवापूर, नांदगाव इत्यादी गावाजवळच्या खाडी भागात हे मासे आढळतात. कंपनीत काम करणाऱ्या पंकजला आपल्या पगार वाढीसाठी मॅनेजरला मासे खाऊ घालायचे आहेत. त्यासाठी तो मार्केटला मासे खरेदीसाठी जातो. पण तेथे चांगले मासे न मिळाल्यामुळे त्याला नाईलाजाने बोय मासा घ्यावा लागतो. तेथूनच बोय मासा आपली कहाणी सांगतो. प्रसिद्ध असणारा बोय मासा खाडीपट्ट्याच्या किनारी झालेल्या औद्योगिकरणाने आपली चवच विसरून गेला आहे. औद्योगीकरण मोठ्या प्रमाणात झाले आणि त्यातून उत्सर्जित होणारे विषारी पाणी खाडीत सोडले गेले. केमिकल युक्त आणि दूषित पाणी तेथील जीवजंतूंच्या आणि माशांच्या नाशास कारणीभूत होऊ लागले. नदीकिनारी राहणारी सारिंगा या मुलीस या बाहेर पडणाऱ्या मासळ्या व माशांविषयी आत्मीयता वाटत होती. ती त्यांना पाण्यात सोडून जीवदान देत होती. केमिकलच्या पाण्यामुळे मरणाऱ्या माशांचा थर पाहून ती अस्वस्थ होत होती. तिच्या बापाचाही रोजगार हरवला गेला होता, कारण मासे त्याला आता जाळ्यात सापडत नव्हते. येथील माशांनाही बाजारात फारशी किंमत नव्हती. हे मासे केमिकल युक्त झाले होते. बोय मासा ही अस्वस्थ होतो. तो जमिनीत शिरण्याचा प्रयत्न करतो पण जमिनीतही केमिकलचे अस्तित्व मोठ्या प्रमाणात दिसते. सारे पाणी दूषित केलेच आहे पण जमीनही दूषित झाली आहे. शेवटी सारंगीच्या आईला मदत करण्यासाठी बोय मासा स्वतःहून तिच्या वडिलांच्या जाळ्यात जातो. तेथून तो जमनाबाईच्या मार्केटमध्ये जातो. जमनाबाईकडून तो पंकजला विकला जातो. पंकज आपल्या मॅनेजरला तो मासा तळून तयार करून देतो. मॅनेजर आपल्या अधिकाऱ्याला तो भरवतो. आपले सारे आयुष्य केमिकलने विषारी करणाऱ्या अधिकाऱ्याच्या पोटामध्ये जाऊन हाच बोय मासा त्याचे पोट ढवळून टाकतो. आजपर्यंत पाणी दूषित असतानाही चांगले आहे म्हणून अहवाल देणाऱ्या या अधिकाऱ्यावर सूड उगवण्याचे समाधान बोय मासा मिळवू पाहतो. पण एकट्या अधिकाऱ्याला अद्दल घडवून सारी भ्रष्ट व्यवस्था बदलता येणार

नाही हे वास्तव अधोरेखित करताना लेखक म्हणतो,

तारापूरचा भोपाळ होणार या लेखांना अजिबात भीक घातली जात नाही त्याचं काय?

कोणत्या केमिकलने मासे मेले हे माशांच्या शवविच्छेदन अहवालाने अजूनही सिद्ध करता येत नाही, त्याची प्रयोगशाळाही इथे नाही. त्याचं काय?

ज्यांना अपरिहार्यपणे आपलं खाणं आणि आपली पारंपारिक चव सोडता येत नाही ते या कडवट चवीसह हे मासे खातात, त्यांचं काय?

हरित लवादाने ठोठावलेल्या दीडशे कोटींच्या दंडाने ती पूर्वीची खाडी पुन्हा जिवंत करता येईल....... हजारो जीव नामशेष झाले.... त्याचं काय?

सारिंगाची आई गेली. बापही असून नसल्यासारखा. तिला आता सारखी स्वप्न पडतात. त्या स्वप्नांचं काय? पृ.१६१

या औद्योगिकीकरणाच्या रेट्यात माणसांचेच नाही तर प्राण्यांचेही विषारीकरण झाले आहे. खाडीपट्टा उद्ध्वस्त होत आहे. जीवजंतूच नाही तर माणूसही हद्दपार होत आहे. हे भयानक वास्तव या कथेच्या माध्यमातून लेखकाने वाचकांसमोर ठेवले आहे. कथेचा शेवट अस्वस्थ करणारा आणि माणसाला विचार करायला लावणारा आहे.

अलीकडल्या कालखंडातील तरुण लेखक, संपादक, अनुवादक म्हणून प्रणव सखदेव यांना ओळखले जाते. त्यांच्या काळी करडी स्ट्रोक्स या कादंबरीस २०२१ चा साहित्य अकादमीचा युवा पुरस्कार प्राप्त झाला आहे. आपल्या करिअरची सुरुवात त्यांनी लोकसत्ता, महाराष्ट्र टाइम्स या दैनिकात उपसंपादक म्हणून सुरू केली मात्र आपला कल पुस्तक संपादनाकडे आहे हे जाणून ते पुस्तक प्रकाशन क्षेत्राकडे वळले. गेली काही वर्ष ते रोहन प्रकाशन सारख्या मराठीतील मान्यवर प्रकाशन संस्थांशी संपादक, अनुवादक आणि लेखक म्हणून संलग्न आहेत. दिमित्री रियाझ केळकाराची गोष्ट, नाभीतून उगवलेल्या वृक्षाचं रहस्य, निळ्या दाताची दंतकथा आणि इतर कथा हे त्यांचे कथासंग्रह प्रकाशित आहे. पायऱ्यांचा गेम आणि इतर कविता हा त्यांचा कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहे.

नवनवे प्रयोग करणे हा त्यांचा छंद आहे. मग हे नवप्रयोग खाण्यातील असो वा लेखनातील असो हे दोन्ही त्यांचे आवडीचे विषय आहेत. या कथासंग्रहात त्यांची हा 'खेळ आयडेंटिटी थेफ्टचा' ही कथा आली आहे. समाजाच्या बदलत्या वर्तमानात माणूस आपली स्वतःची ओळख हरपत चालला आहे. व्हॉट्सप, फेसबुक, ट्विटर यासारख्या ई मीडियाच्या माध्यमांनी मानवी जीवनात अंतर्बाह्य

बदल केला आहे. या माध्यमांच्या वापरामुळे माणसाला स्व अस्तित्वाचा विसर पडला आहे. प्रत्येकाला दुसऱ्यासारखे बनण्याचा मोह आवरताना कठीण होत आहे. त्या मोहाला बळी पडून, आपले स्वतःचे अस्तित्व भडक करण्यासाठी आयडेंटिटी चोरीचा खेळ करावा लागतो आहे. हे या कथेचे आशयसूत्र आहे. कथेच्या प्रारंभीच लेखकाने निवेदक आपली ओळख फेसबुकवर कशी बदलतो यावरती मांडणी केली आहे. त्याबरोबरच व्यक्तिगत जीवनातही आपण आपल्या मनासारखे न जगता कोणाच्यातरी आग्रहाखातर जगत असतो. तीच आपली ओळख बनत असते. स्वतःची आयडेंटिटी लपवली जाते. निवेदकात लेखक दडला आहे याची जाणीवही एक स्त्री करून देते. तिच्या वारंवार म्हणण्याने निवेदकाला आपल्यात लेखक दडला आहे याचा साक्षात्कार होतो. तीच त्याच्यातील लेखकाला नवी ओळख देऊन स्वतः मात्र नाहीशी होते. निवेदक ती भेटत नाही म्हणून खूपच नाराज होतो. तिने दिलेल्या मार्गावर चालत राहतो. आपल्या पोस्टला लाईक मिळवत राहतो. त्यात समाधानी राहतो. पुढे विहंग आणि मनीषाची कथा येते. दोघेही लग्नानंतरही एकमेकांचा आदर करत आपली ओळख कायम ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. विहंगच्या मनात चाललेला संघर्ष त्याला त्याची ओळख बदलायला भाग पडतो. त्यातूनच हा आयडेंटी थेप्टचा खेळ रंगताना दिसतो. शेवटी कथेतील पात्रांना ओळख देणारा लेखकच असतो. तो त्यांना आपणास हवे तसे कथेत रूप देत राहतो. हे सांगताना शेवटी निवेदक म्हणतो, तर मी आहे एक ऑफिस बॉय, फेसबुकवर मला हवी असलेली इमेज तयार करण्यासाठी हवा तसा प्रोफाइल तयार करणारा युझर, आणि ही गोष्ट रचणारा लेखक. आता या सगळ्यावरून तुम्ही खुशाल रचा माझ्या आयडेंटिटीची इमारत, तुम्हाला हवी तशी! पृ.२००

अशाप्रकारे पात्रांना ओळख देणारे आपणच आहोत हे लेखकाने शेवटी सांगितले आहे. आपण आपली ओळख बदलण्याचा प्रयत्न न करता, जसे आहोत तशी ओळख ठेवणे गरजेचे आहे.

अशाप्रकारे 'कथारंग' या कथासंग्रहात बारा कथांच्या माध्यमातून मानवी जीवनाचा रंग मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. मानवी जीवनातील प्रचंड उलतापालथीचे, बदलत चाललेल्या वर्तमानाचे, अस्वस्थ असणाऱ्या भोवतालचे चित्र घेऊन या कथा प्रकटतात. जागतिकीकरणाच्या रेट्यात हरवत चाललेले माणूसपण आणि पोकळ होत चाललेली नाती या साऱ्यावर या कथा भाष्य करतात. जटिल होत चाललेल्या मानवी समस्या, नवनवी शासकीय धोरणे, समाज माध्यमांचा मानवी जीवनावर होणारा परिणाम, पर्यावरणाचा होणारा ऱ्हास असे अनेक पदर उलगडणाऱ्या या कथा आहेत. कथारंग हा कथासंग्रह आशयाच्या दृष्टीने संपन्न आणि सघन बनला आहे.

• •

• संदर्भ

१. कथा संकल्पना आणि समीक्षा, सुधा जोशी, मौज प्रकाशन ग्रह, प्रथम आवृत्ती १ फेब्रुवारी २०००

२. मराठी वाङ्मय प्रकार : स्वरूप, संकल्पना व वाटचाल, डॉ. सतीश बडवे, शब्दालय प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती, जानेवारी २०१७,

३. कथारंग, डॉ. विनोद कुमरे आणि इतर, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, ऑगस्ट २०२२

IQAC - Coordinator
Shri- M. H. Khapane College
Arts & Commerce, Pachal

प्राचार्य
श्री. मनोहर हरी खापणे कॉलेज ऑफ
आर्टस् अँन्ड कॉमर्स, पाचल
मु.पो. रायपाटण, ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी -४१६७०४

Scanned with OKEN Scanner

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted in any form or be any means (electrical, mechanical, photocopying, recording or otherwise) without the prior written permission of the author or publisher. Any person who does any unauthoirzed act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

- स्नेहवर्धन प्रकाशन : क्र. १३९६
- 'देश आणि विदेशातील विविध क्षेत्रातील पुरुष कर्तृत्वाचे योगदान' (समीक्षा – संदर्भ)
- **प्रकाशक आणि मुद्रक :**
  डॉ. स्नेहल तावरे
  स्नेहवर्धन, ८६३ सदाशिव पेठ, महात्मा फुले सभागृहामागे,
  पुणे – ४११ ०३०.
  स्थिरसंवाद : (०२०) २४४७ २५ ४९ / २४४३६९६१
  भ्रमणसंवाद : ९४२३६४३१३१ / ९०७५०८१८८८
  ई–मेल : snehaltawre@gmail.com
- © S R I
- **प्रथमावृत्ती :** १७ डिसेंबर २०२२
  २३ वी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे
- **मुखपृष्ठ :** संतोष धोंगडे
- **अक्षरजुळणी :** एस. एस. ग्राफिक्स, पुणे
- **ISBN 978 - 93 - 91033 - 31 - 6**
- **पृष्ठसंख्या :** १८८
- मूल्य : ₹ ३००/–

वैश्विक पातळीवर विविध प्रकारच्या
भूमिका यशस्वीरित्या करणाऱ्या,
चैतन्यमयी असणाऱ्या, आपल्या कार्यकर्तृत्वाची
मोहोर उमटविणाऱ्या सर्व पुरुष कर्तृत्वांना...

आदरपूर्वक सस्नेह अर्पण...

संपादक

Scanned with OKEN Scanner

२१) राजर्षी शाहू महाराज यांचे कार्य : समाज व सत्यशोधक समाजाविषयीची भूमिका – एक विश्लेषण — डॉ. प्रशांत साबळे /९०

२२) सावित्रीबाई फुले दत्तकपालक योजना जागतिक पातळीवर राबविणे आजच्या काळाची प्रमुख गरज – एक समाजशास्त्रीय अभ्यास — डॉ. यादव घोडके /९४

२३) डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कार्य व शेती विषयक विचार — डॉ. पी. बी. सिरसट/९८

२४) महात्मा गांधी यांचे सत्य व अहिंसा विचारांच्या पुन:प्रस्थापनेत योगदान — डॉ. योगीराज उरकुडे/१०२

२५) शिक्षण क्षेत्रातील दीपस्तंभ : यशवंतराव चव्हाण — डॉ. स्नेहल मराठे/१०६

२६) ज्ञानपीठकार – वि. दा. करंदीकर — डॉ. नामदेव गवळी/११०

२७) रवींद्र ठाकूर यांची कादंबरी : समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन — डॉ. विनोद राठोड/११४

२८) केशिराज पंडित तथा केसोबास – व्यक्तित्व आणि ग्रंथकर्तृत्व — डॉ. वैशाली भालसिंग/११८

२९) संत गाडगे महाराज : महाराष्ट्रातील अध्यात्म परंपरेचा वारसा जतन करणारे संतपुरुष — डॉ. निलेश लोंढे/१२२

३०) युग प्रवर्तक – राजर्षी शाहू महाराज — डॉ. चारुशीला लोखंडे/१२६

३१) डॉ. पंजाबराव देखमुख यांचे कृषी क्षेत्रातील आर्थिक विचारातील योगदान — डॉ. प्रियंका खोसे/१३०

३२) पंडित मदन मोहन मालवीय या बहुपेडी व्यक्तिमत्त्वाचे शैक्षणिक योगदान — डॉ. संदीप भुयेकर/१३४

३३) झुंजार गोमंतकीय मराठी पत्रकार – गोविंद पुंडलिक हेगडे – देसाई — डॉ. वृंदा केळकर /१३८

३४) डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील : शिक्षण क्षेत्रातील शुक्रतारा — प्रा. डॉ. नम्रता बागडे /१४२

३५) कोकणी भाषेतील पहिले ज्ञानपीठकार रवींद्र केळेकर — डॉ. हनुमंत चोपडेकर /१४६

३६) स्वातंत्र्य सेनानी आबा नारकर — डॉ. विकास पाटील/१५०

३७) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या शैक्षणिक विचारांची ओळख — प्रा. डॉ. काळुराम भिसे /१५४

३८) लोकजीवन आणि लोकसंस्कृतीवर — डॉ. महादेव गायकवाड /१५८

३९) सरस्वती सन्मान पुरस्कार प्राप्त गोमंतकीय लेखक महाबळेश्वर सैल यांचे साहित्यातील योगदान — डॉ. प्राची जोशी /१६१

४०) अर्थही कन्या परकीय एवं — डॉ. ज्योती सोनवणे /१६५

४१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ह्यांचे शैक्षणिक विचार — डॉ. सदाशिव शिंदे /१६९

४२) डॉ. प्रल्हाद अ. कुलकर्णी : एक मनस्वी साहित्यिक — डॉ. वैशाली कुलकर्णी /१७३

४३) साहित्य, समीक्षक, बहुअवधानी – प्रा. जवाहर मुथा — प्रा. डॉ. राजू रिक्कल /१७६

४४) आचार्य रजनीश यांचे आध्यात्मिक क्षेत्रातील योगदान — डॉ. मारुती बामणे /१८०

४५) माळरानावर आनंदवन फुलविणारे : महामानव बाबा आमटे — प्रा. डॉ. क्रांती पैठणकर /१८४

Scanned with OKEN Scanner

स्वातंत्र्य सेनानी आबा नारकर

डॉ. विकास शंकर पाटील

स्वातंत्र्य चळवळीने देशभर जोम धरलेला असताना पाचल परिसरातही स्वातंत्र्य चळवळ जोमाने चालवणारे त्याचबरोबर व्यसनाधिनतेविरुद्ध व जातीयते विरुद्ध कठोर आवाज उठवणारे, पाचल परिसरात सहकार चळवळ जोमाने चालवणारे, स्त्री शिक्षण आणि स्त्री सन्मानाचा आग्रह धरणारे, शैक्षणिक चळवळीची सुरुवात करणारे नेतृत्व म्हणून गो.बा. ऊर्फ आबा नारकर यांच्याकडे पाहिले जाते. पाचल परिसरातीत सह्याद्रीतील गांधी म्हणून त्यांची ओळख आहे. इसवी सन १९३०तर स्वातंत्र्यलढ्यात स्वतःला झोकून देऊन काम करणारे आबा नारकर हे रत्नागिरी जिल्ह्यातील थोर स्वातंत्र्य सेनानी म्हणून ओळखले जातात. त्यांच्या जीवन कार्याचे अल्पशे दर्शन घेऊ.

बालपण व शिक्षण

आबांचा जन्म १९०८ मध्ये झाला. त्यांना एक लहान भाऊ व पाच बहिणी होत्या. लहान भाऊ लहान असतानाच वारला. त्यांच्या सखू व मुक्ता या बहिणी विवाह झाल्यावर लवकरच गेल्या. तर सुंदरा आणि भीमाबाई या गावातच होत्या. आबांचे आई-वडील आबा लहान असतानाच गेले. आबांची आर्थिक परिस्थिती खूप चांगली होती. आबांनी चौथीपर्यंत शिक्षण गावात पूर्ण केल्यानंतर पुढील शिक्षणासाठी ते सासवण्याच्या राष्ट्रीय शाळेत शिकायला गेले. तेथील वैश्यविद्या आश्रमामुळे ते स्वातंत्र्य चळवळीकडे वळले. तिथेच त्यांनी मॅट्रिक समकक्ष पदवी प्राप्त केली. चौथीनंतर १९२१ ते १९२८ पर्यंत सात वर्षे आबा या ठिकाणी विद्यार्थी दशेत होते. तिथेच त्यांच्या जीवनावर महात्मा गांधींच्या विचारांचा खूप मोठा प्रभाव पडला. उच्च शिक्षणाची ओढ त्यांना पुण्याकडे घेऊन गेली. पुण्याच्या टिळक विद्यापीठात ते उच्च शिक्षणासाठी दाखल झाले आणि त्या ठिकाणी त्यांना आचार्य जावडेकर, आचार्य भागवत यांसारख्या महान गुरूंचे सानिध्य आणि मार्गदर्शन लाभले. तेथे ज्ञानाची नवनवी क्षितिजे विस्तारत गेली. त्यातूनच ते पुढील वर्षी पुण्यापासून शेकडो मैल दूर असणाऱ्या मदन मोहन मालवीय यांनी सुरू केलेल्या बनारसच्या काशी विद्यापीठात दाखल झाले. आचार्य नरेंद्र, श्री प्रकाशजी यांच्यासारखे महान गुरू त्यांना लाभले. त्या कालखंडात काशी हे उच्च शिक्षणाबरोबरच राष्ट्रीय चळवळीचे एक महत्त्वाचे केंद्र होते. महात्मा गांधींनी सुरू केलेल्या सत्याग्रहाच्या लढ्यात अनेक महाविद्यालयातील प्राध्यापक आणि विद्यार्थी मोठ्या संख्येने सहभागी होऊ लागले. पुढे गांधीजींची दांडी यात्रा सुरू झाली आबा ही या लढ्यात सहभागी

आबांचा गांधीजींच्या दांडी यात्रेपासून स्वातंत्र्य लढ्यात सक्रिय सहभाग सुरू झाला आणि याच लढ्यात त्यांना प्रथम तीन दिवसाची तर नंतर ४० दिवसांची शिक्षा झाली. दोन्ही वेळा त्यांनी ठाणे जेलमध्ये शिक्षा भोगली. त्यानंतर राजापूर तालुक्यातील आपल्या पाचल गावी ही स्वातंत्र्याची चळवळ सुरू व्हावी म्हणून आबा पाचलला आले. पाचलला आल्यावर त्यांनी दारू गुत्यावर पिकेटींग करण्याचा कार्यक्रम निश्चित केला पण या कार्यक्रमास तेथील पोलिसांनी विरोध केला. आबांच्या पाठीशी एकही कार्यकर्ता नसताना आबांनी हे आपले आंदोलन पूर्ण केले. आबांना अटक झाली. पुढे जामीनावर सुटका झाल्यावर आबांनी लोकात जनजागृती सुरू केली आणि तेथील तरुणांचा पाठिंबा आबांना मिळू लागला. पुढे १९३२ मध्ये आबा सासवणे येथे शिक्षक म्हणून रुजू झाले. याच काळात १९३४ मध्ये त्यांचा विवाह कोल्हापूर जिल्ह्यातील शाहूवाडी तालुक्यातील सुशीलांशी झाला

१९४२ चा लढा

या लढ्यात आबांनी भूमिगत राहून लोकात जनजागृती करणे, स्वातंत्र्य चळवळ वृद्धिंगत करणे, लोकांच्यातील भीती कमी करणे, सभा, मिरवणुका व गाठीभेटीद्वारे लढ्याचा हेतू समजावून सांगणे अशी कामे केलीत. आबा मुख्यतः समाजवादी गटाशी संबंधित होते. त्यांना अच्युतराव पटवर्धन, एस. एम.जोशी, नानासाहेब गोरे, साने गुरुजी यांचे मार्गदर्शन लाभले होते. 'क्रांतिकारी' हे बुलेटीन पाचला येई. त्या बुलेटिनच्या प्रती काढून अण्णा आणि त्यांचे सहकारी लोकात वाटत असत. या लढ्यात आबांच्या बरोबर त्यांचे सहकारी अण्णा वायकुळ, अण्णा रेडीज, अण्णा लब्दे, ज्ञानदेव नारकर, नामदेव भिंगार्डे, सावंत हे प्रमुख शिलेदार होते. या लढ्यात स्त्रियांनीही सहभाग घेतला. यामध्ये अण्णा वायकुळांच्या पत्नी शोभनाताई वायकुळ, आबांच्या पत्नी सुशीलाताईही होत्या.

स्वातंत्र्यानंतरचे कार्य

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ही अण्णांनी आपले लोकसेवेचे कार्य अविरत सुरू ठेवले. त्यांनी कोकणातील खोतांच्या विरुद्ध आवाज उठवला. गावागावात जाऊन शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन करून खोती विरोधात शासनाकडे संघटित शेतकऱ्यांचे ठराव पाठवले. त्यांच्या विरुद्ध आवाज उठवून त्यांना न्याय देण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी अंधश्रद्धेविरुद्ध ही लढाई सुरू केली. आबा स्वतः विज्ञाननिष्ठ, बुद्धिनिष्ठ होते. त्यामुळे कोणत्याही कर्मकांडावर त्यांनी कधीही विश्वास ठेवला नाही. अंधश्रद्धेचे कारण अज्ञानात आहे हे त्यांना पटले होते. अंधश्रद्धेविरुद्ध त्यांनी जनजागृती मोठ्या प्रमाणात केली. त्यांनी कविता रचल्या आणि त्या लोकप्रिय झाल्या.

'भुताटकी हे खुळ असे हो । अर्थ नसे त्यामधी काही ।
सोडून द्या हा नाद सांगतो । नम्रपणे गोपाळ कवी ।।'[१]

यांसारख्या कवितांमधून अंध:श्रद्धेत वेळ जातो आणि रोगावर वेळीच

Scanned with OKEN Scanner

शैक्षणिक कार्य

अंध:श्रद्धेचे मूळ अज्ञानात आहे हे ओळखून आबांनी शैक्षणिक कार्य हाती घेतले. १९३७ साली स्थापन झालेल्या ग्राम सेवा संघाचे काम त्यांनी लांज्यात राहून सुरू केले. संघाच्या अष्टवार्षिक वृत्तांतातील उद्देशिकेत आबा म्हणतात की शिक्षण सर्व सुधारणांचा पाया आहे. शिक्षणाचे अभावी ग्रामीण जनतेची पिळवणूक होत आहे. केवळ अज्ञानामुळे खेड्यातील लोक आपल्या हिताच्या गोष्टीलाही विरोध करीत असतात. कोणत्याही नवीन गोष्टीकडे संशयाने पाहतात. त्यामुळे ग्रामीण कार्यकर्त्याला अज्ञान आज आपल्या मार्गातील पहिला व मोठा अडथळा वाटतो म्हणून संघाने शिक्षण प्रसाराचे काम प्रथम हाती घेतले.[२]

येथील लोकांची शिक्षणाची गरज आबांनी जाणली होती. आपल्या पाचल परिसरात असणारी दुर्गमता आणि तेथे शिक्षणाचे असणारे नगण्य प्रमाण विचारात घेऊन त्यांनी एक १ जुलै १९३९ ला कोंड येथे व्हॉलेंटरी शाळा सुरू केली. या शाळेत नामदेवनाना भिंगार्डे, अण्णा रेडीज आदी मंडळींनी शिकवण्याचे काम केले. या पंचक्रोशीत फिरून त्यांनी हरळ, पाटकरवाडी, करक, आंबा येथे शाळा चालवण्याचा प्रयत्न केला. या कमी त्यांना अण्णा रेडीज, अण्णा लब्दे, अण्णा वायकुळ, बाबा देसाई, ज्ञानदेव नारकर, राजाराम खामकर, येळवणचे महादेव मलुष्टे असे अनेक सहकारी तन-मन-धनाने मदत करू लागले आणि या कार्यात सहभागी झाले. सातवी पर्यंतचे प्राथमिक शिक्षण मुलांना पाचलमध्ये मिळावे यासाठी आबांनी खूप कष्ट घेतले. प्राथमिक शिक्षण घेतल्यानंतर मुलांना पुढील शिक्षण घेता येत नाही हे पाहून आबांनी १९५५ मध्ये 'पाचल पंचक्रोशी शिक्षण मंडळाची ' स्थापना केली. पाचल सारख्या ठिकाणी हायस्कूल काढण्याची आबांची कल्पना राजापूर सारख्या शहरातील लोकांना हास्यास्पद पण वाटत होती. पण आबा आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी अनंत अडचणीवर मात करत पाचलला हायस्कूल सुरू केले आणि आज ते राजापूर तालुक्यातील एक नामांकित हायस्कूल म्हणून ओळखले जाते. आर्थिक अडचणी खूप मोठ्या प्रमाणात असतानाही आबांनी या सगळ्यातून मार्ग काढला.

स्त्री शिक्षण आणि मागासवर्गीयांच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न

आबांनी शिक्षणासाठी स्त्रिया आणि मागासवर्गीय मुलांमध्ये जनजागृती करून त्यांना या प्रवाहात आणले. स्त्रियांना त्यांच्यावर होणाऱ्या अत्याचाराविरुद्ध जागृत करून त्यांच्यात आत्मभान निर्माण केले.

मागासवर्गीय व्यक्तीला पोलीस पाटील करून त्याची गावातून मिरवणूक काढणारा आबांसारखा पुरोगामी विचाराचा सेनानी विरळा असावा. मुलींना सातवीच्या परीक्षेला रत्नागिरीला जावे लागत होते तर त्यांची राहण्याची व्यवस्था आबा स्वतः तिथे जाऊन करत असत. आबांची अशी स्त्रिया आणि मागासवर्गीय यांच्याकडे बघण्याची नवी दृष्टी होती. स्त्रियांनी आत्मनिर्भर व्हावे यासाठी त्यांनी

आबांनी महात्मा गांधींचा खेड्याकडे चला हा महामंत्र जपला आणि ते आपल्या पंचक्रोशीत आले. पाचलसारख्या ग्रामीण भागात ६ मे १९३७ साली त्यांनी ग्रामसेवा संघाची स्थापना केली. १ जानेवारी १९४३ ला मठात दुर्गम भागातील विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृह सुरू केले. तर १ मार्च १९४३ ला वाचनालय रजिस्टर झाले. पुढे १२ डिसेंबर १९४६ रोजी आबांनी 'पाचल गट विविध कार्यकारी सहकारी सेवा सोसायटी' ही पाचल, करक, कारवली, येरडव, पांगरी खुर्द, हरळ व रायपाटण अशा सोसायटीच्या कार्यक्षेत्रातील गावांना घेऊन सुरू केली. या सोसायटीत गृहवस्तू भांडार, कापड विभाग, चर्मोद्योग विभाग, औषधे विभाग असे विविध विभाग होते. १७ डिसेंबर १९६० रोजी आबांनी श्री सहकारी बौद्धजन सोसायटीची स्थापना केली. पुढे सामुदायिक शेती करण्याचे प्रयोगही आबांनी केले. पुढे २४ ऑक्टोबर १९७१ रोजी आबांनी 'अर्जुना परिसर कृषी उद्योग सहकारी संस्था' स्थापन केली. आबांनी असे विविध सहकारी संस्थांचे जाळे विणून समाजातील सर्वच घटकांची उन्नती साधण्याचा प्रयत्न केला.

निष्कर्ष

पाचल परिसरात स्वातंत्र्य चळवळ गतिमान करण्याचे काम आबा नारकर यांनीच केले. आबांनी खूप मोठा कालावधी पोलिसांना चकवा देत भूमिगत राहूनच या परिसरातली चळवळ गतिमान केली. आबांनी समाजातील दुर्बल घटकांना विकासाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी सदैव प्रयत्न केले. आबांनी स्त्री सक्षमीकरण आणि स्त्री शिक्षण या गोष्टीसाठी सदैव प्रयत्न केले. आबांनी जातीयते विरुद्ध आणि खोतीविरुद्ध आवाज उठवत सर्वसामान्यांना न्याय मिळवून दिला. आबांनी कविता लिहून, न्यूज बुलेटीन वाटून प्रबोधनाचे व प्रसाराचे काम मोठ्या प्रमाणात केले. आबांनी पाचल परिसरात सहकारी संस्था काढून सहकाराची चळवळ वृद्धिगत केली. आबांनी पाचल परिसरात शैक्षणिक संस्था काढून या परिसराच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी प्रयत्न केले. आबांनी गांधी विचारांचा सदैव प्रसार केला. आबांच्या विचारांवर समाजवादी विचारांचाही प्रभाव राहिला.

संदर्भ

१) सह्यगिरीतील गांधी, स्नेहल नेने, त्रिमिती ग्राफिक्स, पुणे, प्रथम आवृत्ती दि.२२ डिसेंबर २०१३, पान. नं.७१

२) सह्यगिरीतील गांधी, स्नेहल नेने, त्रिमिती ग्राफिक्स, पुणे, प्रथम आवृत्ती दि.२२ डिसेंबर २०१३, पान. नं.८१, ८२

३) सह्यगिरी वार्षिकांक २०१२-१३

४) मी अण्णा, अनिरुद्ध शेट्टे, कोकणस्थ वैश्य समाज मुंबई प्रकाशित, प्रथम आवृत्ती ७ मार्च २००९.

IQAC - Coordinator
Shri- M. H. Khapane College of
Arts & Commerce, Pachal

PRINCIPAL
SHRI MANOHAR HARI KHAPANE
COLLEGE OF ARTS &